

Utvrde istočne Slavonije

Emić, Marin

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:228595>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-30**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb](#)
[Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest

Ivana Lučića 6

Marin Emić

Utvvrde istočne Slavonije

**Pregled arheološke istraženosti utvrda u Osječko-baranjskoj i
Vukovarsko-srijemskoj županiji**

Diplomski rad

Mentor:

dr. sc. Borislav Grgin

Zagreb, listopad 2022.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Department of history
Ivana Lučića 6

Marin Emić

The Castles of Eastern Slavonia
An Overview of the Archeological Research on Castles in the Counties of
Osijek-Baranja and Vukovar-Srijem

Master's Thesis

Supervisor:
dr. sc. Borislav Grgin

Zagreb, October 2022

Sažetak

U Osječko-baranjskoj i Vukovarsko-srijemskoj županiji možemo zabilježiti pet utvrda na kojima su vršena arheološka iskopavanja. To su Kolođvar, Erdut, Ilok, Virgrad te Zvizdan-grad. S obzirom na veličinu područja i njegovu važnost u kasnom srednjem vijeku, riječ je o iznimno malom broju iskopavanja. S druge strane, ostale vrste arheoloških istraživanja, prvenstveno terenski pregledi, donijeli su informacije o puno različitih utvrda na ovome području. Također, historiografija je ostvarila puno znanja o utverdama, njihovoj brojnosti, vlasnicima, pripadajućim posjedima i dr. Uzmemo li u obzir rezultate historiografskih istraživanja, brojnost utvrda i važnost informacija koje su iskopavane utvrde pružile, teško je shvatiti zašto je arheološka neistraženost utvrda u istočnoj Slavoniji na tako nezavidno visokoj razini. Terenski pregledi svjedoče velikoj graditeljskog aktivnosti, odnosno napučenosti promatranog prostora utverdama u kasnom srednjem vijeku. Dok je samo 5 utvrda arheološki iskopavano, barem 38 njih obuhvaćeno je nekom drugom vrstom arheološkog istraživanja. Ta su istraživanja, za razliku od iskopavanja, donijela samo neke podatke o obuhvaćenim utverdama, ali su omogućila poznavanje većeg broja njih. Potrebno je adekvatno iskoristiti i uključiti u znanstveni diskurs sve dostupno znanje o utverdama, neovisno o vrsti arheološkog istraživanja kojom je ostvareno.

Ključne riječi: utvrde, istočna Slavonija, terenski pregled, arheološko iskopavanje, Ilok, Kolođvar

Abstract

In the counties of Osijek-Baranja and Vukovar-Srijem, we can note five castles where archaeological excavations were carried out. These are Kolodvar, Erdut, Ilok, Virgrad and Zvizdan-grad. Considering the size of the area and its importance in the late Middle Ages, this is an extremely small number of excavations. On the other hand, other types of archaeological research, primarily field surveys, presented information about many different castles in this area. Historiography has also provided a lot of knowledge about castles, their number, owners, estates and more. If we consider the results of historiographical research, the number of castles and the importance of the information provided by those which were excavated, it is difficult to understand why are archaeologically unexplored castles in Eastern Slavonia at such an unenviably high level. Field surveys testify to the great construction activity and density of the fortifications in the observed area in the late Middle Ages. While only 5 castles have been archaeologically excavated, at least 38 of them have been included in some other type of archaeological research. In contrast to the excavations, these researches have provided a small set of information about the castles, but have also made it possible to recognize a larger number of them. It is necessary to use and include all available knowledge about castles in the scientific discourse, no matter the type of archaeological research that provided it.

Ključne riječi: castles, Eastern Slavonia, field survey, archaeological excavation, Ilok, Kolodvar

Sadržaj

1. Uvod	7
2. Položaj istraživanja utvrda u hrvatskoj arheologiji	10
3. Razvoj utvrda u historijskom kontekstu Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva	14
4. Metodologija arheoloških istraživanja	21
5. Utvrde u istočnoj Slavoniji	26
a. Osječko-baranjska županija	27
b. Vukovarsko-srijemska županija	49
6. Rasprava	71
7. Zaključak	78
8. Internetski izvor	79
9. Literatura	79

Popis Priloga

Slika 1 Zračni snimak Kolođvara (sib.net.hr).....	29
Slika 2 Kolođvar, tlocrt (Horvat 2009, 35)	30
Slika 3 Utvrda Erdut (Nadilo 2005, 9)	33
Slika 4 Bedemgrad, ulazna kula (Miletić 2014, 105).....	35
Slika 5 Gradac Našički - Crni ptok (Tkalčec 2012, 127)	36
Slika 6 Martin Našički - crkva Sv. Martina (Tkalčec 2012, 126)	37
Slika 7 Geodetska snimka utvrđene palače Lovre Iločkog 1879. iz Arhiva Arheološkog muzeja u Zagrebu (Regan 2006, 155).....	39
Slika 8 Hipotetička rekonstrukcija plemićkog grada gorjanskih potkraj XIV. stoljeća (Regan 2006, 152)	40
Slika 9 Ostaci utvrde Nevna u Levanjskoj Varoši (Seletković 2018, 62)	45
Slika 10 Giovanni Bonini: Pianta d'Illlok, 1698./9., Arhiv Odescalchi u Rimu prema Tomičić 2003, 133	51
Slika 11 Ilok. Snimak iz zrakoplova sa sjeveroistočne strane na dvor vojvoda Iločkih i knezova Odescalchi nakon arheoloških istraživanja 2008. godine (Tomičić 2011, 12)	53
Slika 12 1. kat palasa Nikole Iločkog (Horvat 2009, 45).....	55
Slika 13 Ilok, palas Nikole Iločkog, presjek sjever-jug i pogled prema istoku (Horvat 2009, 48)	56
Slika 14 Ulomak pećnjaka s likom anđela na oblaku i s kadionicom. Holl tip 7 (Tomičić 2004, 160)....	58
Slika 15 Virgrad kraj Županje (županjac.net)	60

1. Uvod

Kao monumentalni ostaci čovjekovog postojanja i prirode, utvrde su oduvijek bile predmetom istraživanja povjesničara, arheologa i drugih.¹ Povjesničari su putem izvora uspjeli napisati puno stranica povijesti o srednjovjekovnim utvdama Hrvatske, o životu u njima, vlasništvu, sukobima i ostalom. Kao u slučaju mnogih područja, znanje o utvdama dobiveno dedicanim radom historiografije moguće je nadopuniti rezultatima arheoloških istraživanja, i obratno. Iz perspektive historije, u takvim se slučajevima rezultati arheoloških istraživanja pokazuju i kao provjera zapisanog, odnosno komparacija historiografskih i arheoloških istraživanja u mogućnosti je pružiti neka sasvim nova saznanja. Dakako, povjesničari u svojim istraživanjima, od svog arheološkog repertoara, prvenstveno koriste rezultate arheoloških iskopavanja kao najobuhvatnije metode koja donosi najveću količinu podataka. U ovakvom odnosu historije i arheologije dolazimo do problema kada primijetimo da je u određenim dijelovima Hrvatske vidljiv nedostatak arheološkog istraživanja utvrda. Jedan od takvih je i istočna Slavonija. Zbog toga ću u ovome radu nastojati donijeti pregled arheološke istraženosti srednjovjekovnih utvrda u istočnoj Slavoniji, odnosno u Osječko-baranjskoj i Vukovarsko-srijemskoj županiji. Važno je naglasiti da se u ovome radu u istraženost ubraja bilo kakvo arheološko istraživanje vezano uz određeni lokalitet. Često se u raznim preglednim radovima mogu pronaći informacije o utvdama, ali riječ je prvenstveno o rezultatima arheoloških iskopavanja. Ovdje se nastoje adekvatno valorizirati i ostale metode, odnosno, prvenstveno, vidjeti kakve su nam informacije prikupili brojni terenski pregledi koji su kroz desetljeća poduzeti na promatranom području. Okupljanjem takvih informacija, odnosno donošenjem pregleda i onih rezultata istraživanja koji nisu proizašli iz iskopavanja, otvara se mogućnost da ih se lakše inkorporira u historiografiju i na taj način adekvatno iskoristi u stvaranju znanja o utvdama u kasnosrednjovjekovnoj istočnoj Slavoniji.

Nakon definiranja prethodno navedenog znanstvenog interesa, odabrana je istočna Slavonija kao područje istraživanja, o čemu više u sljedećem odlomku. Nakon tog je započelo formiranje istraživačkih pitanja. S obzirom na to da je na području istočne Slavonije poznato svega par većih arheoloških iskopavanja utvrda, prvenstveno Iloka i Kolodvara, nastojao sam

¹ Na samome početku potrebno je prokomentirati termin utvrda. U engleskom jeziku koristi se termin *castle* koji sugerira široku upotrebu i namjenu obuhvaćenih rezidencijalno-obrambenih lokaliteta. Dok termin „dvorac“ u hrvatskom jeziku povlači određene druge konotacije, najbliži ekvivalent terminu *castle* je prethodno spomenuti termin „utvrda“. S obzirom da u ovom radu neću ulaziti u raspravu suvremene terminologije, na ovome mjestu naglašavam da pod terminom „utvrda“ ne podrazumijevam da lokaliteti koje koristim u analizi imaju isključivo obrambenu i vojnu funkciju već da je riječ o lokalitetima složenih rezidencijalno-obrambenih lokaliteta kod kojih samo temeljita istraživanja mogu pokazati koja je od većeg broja uloga bila dominantna.

uvidjeti posjedujemo li znanja i o ostalim utvrdama, kojih je zasigurno moralo biti. Pretpostavka je da neistraženost utvrda u istočnoj Slavoniji (ovdje se prvenstveno misli na arheološka iskopavanja) nije rezultatom nedostatka istih, već da iz određenih razloga znanstveni fokus nije bio usmjeren na njih. Ukoliko postoje dostupna znanja o brojnim utvrdama u istočnoj Slavoniji, cilj je bio istražiti kakvim su istraživanjima ta znanja prikupljena. Isto tako, važno je uočiti koji nam to set informacija donose ta istraživanja te koliko se znanja o utvrdama u istočnoj Slavoniji na njima može izgraditi. Također je potrebno uočiti kakav je odnos informacija koje dobivamo iz arheoloških iskopavanja u odnosu na terenske preglede ili neke druge metode. Korištenjem rezultata svih arheoloških metoda adekvatno ih valoriziramo i iskorištavamo sve znanje koje nam mogu dati. Jedino na takav način možemo dobiti približno realističnu sliku utvrđenosti istočne Slavonije u srednjem vijeku. Stoga, u znanstvenom je aparatu potrebno pronaći ulogu svim arheološkim metodama i znati iskoristiti svaku pojedinu informaciju u ovoj kombinaciji neistraženog područja i polja u hrvatskoj arheologiji.

U početnim sam fazama interesa za ovu temu nastojao pronaći sve utvrde u okvirima područja koje se danas smatra Slavonijom, koje su bile obuhvaćene arheološkim iskopavanjem, terenskim pregledom ili nekom drugom arheološkom metodom. Već sam u početnim fazama prikupljanja i analiziranja literature primijetio da bi takav pothvat zahtijevao veliku količinu vremena i opsegom predstavljao pothvat koji premašuje smjernice diplomskog rada. Zbog te realizacije odlučio sam područje interesa suziti na istočnu Slavoniju, za koju smatram da je najmanje počašćena interesom za istraživanje utvrda. Tako sam analizu sveo na Osječko-baranjsku i Vukovarsko-srijemsku županiju. Područje istraživanja suženo je na suvremene teritorijalne jedinice iz dva razloga. Kao prvo, naziv Slavonija je kroz stoljeća srednjeg vijeka migrirao, odnosno obuhvaćao je različita područja. Područje promatrano u radu nije bilo sastavni dio Kraljevstva Slavonije već je pripadalo županijama unutar Ugarskog Kraljevstva, pojednostavljeno rečeno. Stoga bi u tom slučaju bilo potrebno odabrati teritorijalno-upravne jedinice koje odgovaraju određenoj točki vremena i pažljivo pripisati neku utvrdi definiranom području. Takav bi pristup zahtijevao i dublju historijsku analizu i prezentaciju prostora i srednjovjekovnih upravnih rješenja što odstupa od teme i ideje rada i otvara se kao zasebna tema za istraživanje. Drugi razlog odabiru područja prateći županije leži u prirodi arheoloških objava i poimanju područja iz arheološke perspektive. Sva istraživanja, što zbog konzervatorskih dozvola, što iz očite potrebe za preciznim lociranjem, precizno su definirana suvremenim teritorijalno-upravnim uređenjem. Lokaliteti nose nazive po naseljima uz precizno

definiranje pomoću lokalnih toponima, ulica ili dr. Jednako tako i lokalni muzeji prvenstveno vrše svoju djelatnost unutar županija u kojima se nalaze, pokrivajući više-manje definiran teritorij pod svojom jurisdikcijom. Povezanost se arheologije s upravnom podjelom tako prelijeva i na časopise i objave. Hrvatski arheološki godišnjak, kao časopis s obvezom predaje izvješća o provedenim radovima u tekućoj godini, podijeljen je prema županijama. Radovi, sve od članaka pa do zbornika, kada je riječ o arheološkim istraživanjima, najčešće su definirani, odnosno obuhvaćaju točno određeno područje. Odličan primjer je jedan rad iznimno koristan za ovaj diplomski rad. Knjiga Danijela Petkovića, pod nazivom *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela Vinkovačkog kraja*, sadrži brojne važne informacije o utverdama koje su predmet ovog istraživanja. Iako se na prvu naziv može činiti iznimno preciznim, on ne ukazuje samo na bogatstvo arheološke ostavštine dotičnog područja, već točno precizira zainteresiranim istraživačima što se može pronaći u knjizi i koje je područje detaljno istraženo. Definiranost istraživanja prema teritorijalno-upravnim jedinicama stoga polazi i iz činjenice da su brojna prethodna istraživanja definirana na takav način. Sigurnost u više-manje uspješno obuhvaćanje svih istraživanja utvrda na području Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije, u razdoblju od kada izlazi Hrvatski arheološki godišnjak, puno je veća nego u slučaju odabira područja unutar granica koje u suvremeno doba ne postoje. Dakle, iz svih prethodno navedenih razloga najlogičnijim se činilo ovo istraživanje definirati točno određenim teritorijalno-upravnim jedinicama kako bih znao koje radove čitati, koje muzeje istraživati i koja naselja i općine gledati. Ovakav pristup pruža veće šanse za pronalazak arheološki istraživanih utvrda pa samim time garantira i detaljniju pokrivenost obuhvaćenog područja.

2. Položaj istraživanja utvrda u hrvatskoj arheologiji

Interes za istraživanje utvrda u Hrvatskoj postoji od druge polovice 19. st. U svojim najranijim fazama isti je prvenstveno kolao među povjesničarima.² No, iako dugo postojan, taj je interes tek relativno nedavno urodio metodološki kvalitetnim plodom. Prethodno detaljnijem prikazivanju položaja istraživanja utvrda u hrvatskoj arheologiji, potrebno se osvrnuti i na istraženost ostalih područja koje možemo uvrstiti u kasnosrednjovjekovnu arheologiju. Srednjovjekovna naselja u kontinentalnoj³ Hrvatskoj rijetko su bila predmetom interesa istraživača. Tajana Sekelj Ivančan je svojim radom s početka 21. st. ukazala na potencijal koji se nalazi u naseljima.⁴ U doktorskom radu iz 2012. godine Marija Šiša-Vivek naglasila je kako na području Slavonije, ali i u ostatku Hrvatske, nisu provedena opsežnija arheološka istraživanja koja bi rezultirala statističkim i tipološko-kronološkim analizama.⁵ Takvo stanje dijelom se promijenilo uslijed velikih infrastrukturnih radova. Tako je od 2005. godine otkriven velik broj naselja iz razdoblja srednjeg vijeka koje se datira od 4. do 17. st.⁶ Arheološka istraživanja provedena prije 2004. godine bila su prvenstveno probnog karaktera. Do drastične promjene situacije dolazi nakon 2005. godine, kada veliki infrastrukturni državni projekti uzrokuju ulaganje materijalnih sredstava koja omogućavaju istraživanje puno većih prostora te posljedično otkrivanje značajno veće količine pokretne i nepokretne građe.⁷ No, iako je količina istraženih lokaliteta visoka, relativno malo rezultata je objavljeno.⁸ Grobljima kasnog srednjeg vijeka kontinentalne Hrvatske bavio se mali broj arheologa te je napisano malo znanstvenih radova. Ipak, broj zabilježenih kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih

² Janeš, Andrej, „The archaeological approach and the need for medieval castle research“, u: *Papers and proceedings of the third medieval workshop in Rijeka*, ur: Kosana Jovanović, Suzana Miljan, (Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2018), 109.

³ Iako su tema ovoga rada utvrde istočne Slavonije, u ovom se poglavlju osvrćemo na istraženost u cjelokupnoj kontinentalnoj Hrvatskoj kako bismo stvorili sliku šireg područja u koji se kontekstualno može smjestiti pregled istraženosti koji se nastoji napisati.

⁴ Janeš, Andrej, Ivana Hirschler Marić, „The transformation of rural settlements in Slavonia in the period from the 12th to the 15th centuries“, u: *Settlement change across medieval Europe: Old paradigms and new vistas*, ur: Niall Brady, Claudia Theune, Ruralia XII, (Leiden: Sidestone Press, 2019), 385.

⁵ Šiša-Vivek, Marija, *Oblici kasnosrednjovjekovnog posuđa na primjeru triju arheoloških istraženih sela u Slavoniji*, doktorska disertacija, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012), 167.

⁶ Janeš, Hirschler Marić 2019, 385.

⁷ Sekelj Ivančan, Tajana. „Srednjovjekovna ruralna naselja na prostoru sjeverne Hrvatske.“ U: *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*. Ur: Tatjana Tkalcic, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar. Zagreb: Institut za arheologiju, 2021, 67-134, 68-70.

⁸ Janeš, Hirschler Marić 2019, 385.

grobља se u posljednja tri desetljeća povećao, ali stanje istraženosti i multidisciplinarnih objava još nije na zavidnoj razini.⁹

Iako je istraživanje utvrda u svojim početnim fazama ukazivalo na praćenje iznimno blage razvojne putanje, ono se postepeno razvilo u metodološki razvijenu granu hrvatske arheologije. Zanimanje za srednjovjekovne utvrde postojalo je od druge polovice devetnaestog stoljeća, prvenstveno među povjesničarima.¹⁰ Mali broj istraživanja koji je bio proveden prije Drugog svjetskog rata, bio je uglavnom obilježen konzervatorskim pristupom s primjetnim nedostatkom interesa unutar arheološke struke. Nakon rata dolazi do zastoja u istraživanju utvrda. Glavnim razlogom zastoja smatra se negativan stav prema povijesti i ostacima „feudalnog“ razdoblja.¹¹ Zaključak prvog sastanka jugoslavenskih arheologa 1950. godine u Niškoj Banji odredio je povijest jugoslavenskih naroda i „*prapovijesnih etničkih grupa*“ kao fokus istraživanja jugoslavenskih arheologa.¹² Črtomir Lorber i Predrag Novaković tendencije sumiraju na sljedeći način. Obnova arheologije nakon Drugog svjetskog rata u Socijalističkoj Jugoslaviji, djelovala je na dvije razine – izgradnja disciplinarnih okvira postojećih (republičkih) arheologija te stvaranje „nove“ zajedničke jugoslavenske arheologije.¹³ Osnivanjem mreže konzervatorskih instituta 1960-ih, došlo je do općenitog rasta profesionalne svijesti o potrebi očuvanja kulturnih spomenika, pa tako i srednjovjekovnih utvrda te u narednim desetljećima dolazi do intenziviranja istraživanja utvrda.¹⁴ U ratnim godinama 1990-ih hrvatska je kulturna baština doživjela velike štete. Zbog toga je obnova važnih kulturnih spomenika bila prioritet svih znanosti koje se bave baštinom.¹⁵

Početkom novog tisućljeća zamjetan je i povećani entuzijazam za istraživanje utvrda. Osim što se više arheologa počelo baviti ovom temom, ostvareni su i ključni potezi na državnom

⁹ Krznar, Siniša. „Kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna groblja na prostoru sjeverne Hrvatske.“ U: *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*. Ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar. Zagreb: Institut za arheologiju, 2021, 136.

¹⁰ Janeš 2018, 109; Tkalčec, Tatjana. „Srednjovjekovne utvrde međuriječja Drave i Save s posebnim osvrtom na prostor Regnum Sclavoniae – Hrvatska arheologija utvrda u suvremenoj europskoj burgologiji i kastelologiji.“ U: *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*. Ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar. Zagreb: Institut za arheologiju, 2021, 14.

¹¹ Janeš 2018, 113.

¹² Dzino, Danijel, „From Byzantium to the West: 'Croats and Carolingians' as a Paradigm-Change in the Research of Early Medieval Dalmatia“, u: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, ur: Danijel Dzino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, (Leiden: Brill, 2018), 21.

¹³ Lorber, Črtomir, Predrag Novaković, „Internationalisation as a long-term strategic project of the post-war renewal of the Yugoslav archaeology (1950-1971)“, *Issues in Ethnology and Anthropology*, vol. 15, No. 3, (2020), 689.

¹⁴ Janeš 2018, 113-118.

¹⁵ Novaković, Predrag, *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*, (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014), 86-87.

nivou, kao što je osnivanje niza novih muzeja te poticanje raznih istraživanja koja će kasnije biti uklopljena u kulturnu i turističku ponudu Hrvatske. Osim toga, pokrenuti su i veliki svjetski i europski projekti u sklopu kojih se ostvaruju obimna sustavna arheološka istraživanja.¹⁶ Stoga je od početka 21. stoljeća broj utvrda na kojima su provedena moderna arheološka istraživanja eksponencijalno porastao. Stratigrafska metoda iskopavanja otvorila je novo poglavlje u istraživanju utvrda te je suvremeni arheološki pristup općenito pomogao u boljem razumijevanju utvrda.¹⁷ Već su i starija arheološka istraživanja utvrda dala naslutiti koliki se u njima krije potencijal ako bi ih se istražilo na multidisciplinarni način. Stoga danas, pomoću ciljanih pitanja i pomoću istraživanja okrenutih arheološkim nalazima i predmetima, utvrde zauzimaju svoje mjesto u hrvatskoj arheologiji kao izvori niza vrijednih informacija.¹⁸ U suprotnosti s percepcijom utvrda iz ranih faza njihovih istraživanja – da su rezervirane za povjesničare i povjesničare umjetnosti¹⁹ – sve više arheologa pokazuje interes za njihovo istraživanje. Ipak, iznimno velik broj utvrda i dalje leži neistražen, što suvremeni istraživači u svojim radovima s pravom često naglašavaju.²⁰ Uz interes za istraživanje, jedino što nedostaje, a uz što će se velik broj arheologa složiti, „*jest više publiciranja nađenog, istraženog i prezentiranog.*“²¹

Utvrde su sjedišta plemićkih obitelji, središta gospodarskih djelatnosti, centri veleposjedničkih kompleksa te obrambena utvrđenja i kao takve su arheolozima i povjesničarima važan izvor podataka o načinima funkcioniranja društva.²² U proučavanju plemićkih rezidencija s vremenom su uvedeni različiti metodološki pristupi. Ne ulazeći u opširnu temu razvoja teorijske arheologije i njezine metodologije, možemo sumirati činjenicom da su nove interpretacije otkrile puno složeniji i širi spektar funkcija koji kod rezidencijalnih kompleksa, pa tako i utvrda, prethodno nije bio poznat. Plemstvo je svoju moć nastojalo prikazati u okolišu i prostoru zbog čega plemićke rezidencije odražavaju politički

¹⁶ Tkalčec 2021, 20.

¹⁷ Janeš 2018, 122.

¹⁸ Tkalčec, Tatjana, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome – Deset sezona arheoloških istraživanja*, (Zagreb: Muzeji Hrvatskog zagorja, Institut za arheologiju, 2010), 117.

¹⁹ Tkalčec 2021, 24.

²⁰ Pisk, Silvija, „The Garić Castle and Honor Banatus“, u: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti*. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017, ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj, (Zagreb: Institut za arheologiju, 2019), 349.

²¹ Horvat, Zorislav, *Burgologija – Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2014), 35.

²² Tkalčec 2021, 13.

identitet i društveni status njihovih vlasnika.²³ Općenito je prostor, smatra Katarina Predovnik, glavni resurs u distribuciji ekonomske i društvene moći te definiranju društvenog položaja.²⁴ Društveni položaj srednjovjekovnog čovjeka ovisio je, dakle, o učinku koji je njegov izgled, ponašanje te materijalno okruženje imalo na suvremenike, odnosno o dojmu koji je mogao projicirati po pitanju svojeg bogatstva i moći.²⁵ Stoga je burg, kao dominantna posjeda, ujedno simbolizirao i moć vlasnika.²⁶ Naravno, novi pristupi i interpretacije ne bi smjeli zanemarivati vojnu i druge uloge utvrda. Matthew Johnson naglašava da svaku utvrdu treba razumjeti u vlastitom kontekstu jer su mnoge utvrde igrale važnu vojnu ulogu dok neke druge nikad nisu vidjele rata.²⁷ Sve u svemu, ujedinjavajući stambenu, vojnu, ekonomsku i administrativnu funkciju, utvrde su bile najpotentniji simboli vlasti, moći te dominacije u feudalnom svijetu.²⁸

²³ Cosnean Nistor, Letiția, „Introduction“, u: *Palaces, Castles, and Manor Houses of Medieval and Early Modern Times 1*, ur: Letitia Cosnean Nistor, Ileana Burnichioiu, (Alba Iulia: Editura Mega, 2017), 7.

²⁴ Predovnik, Katarina, „The Castle as Social Space: An Introduction“, u: *Castrum bene 12 – The castle as social space*, ur: Katarina Predovnik, (Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani, 2014), 16.

²⁵ Nagy, Szabolcs Balázs, „Courtly Fashions – Representation in the Architecture of Late Medieval Hungarian Castle Courtyards“, *Hungarian Archaeology*, (Spring, 2017), 1.

²⁶ Tkalčec 2021, 13.

²⁷ Hannson, Martin, „The Medieval aristocracy and the social use of space“, u: *Reflections: 50 Years of Medieval Archaeology, 1957-2007*, ur: Roberta Gilchrist, Andrew Reynolds, (London-New York: Routledge, 2009), 440.

²⁸ Predovnik 2014, 16.

3. Razvoj utvrda u historijskom kontekstu Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva

U ovome ću poglavlju navesti neke od osnovnih historiografskih pitanja koje je važno poznavati prilikom istraživanja kasnosrednjovjekovnih utvrda. Krajem 12. i početkom 13. st. dolazi do pojave kamenih burgova i gradišta na prostoru srednjovjekovne Slavonije.²⁹ Iako je poseban cvat izgradnje kamenih burgova uočljiv nakon provale Mongola 1242. godine, više burgova stručnjaci smatraju i starijim gradnjama, s kraja 12. i iz prve polovine 13. st.³⁰ Poneki autori naglašavaju da uzroke intenziviranja kamene gradnje treba tražiti u širim društvenim i političkim događanjima koja su se odvila u razvijenom srednjem vijeku, s naglaskom na jačanju plemstva, a ne samo u mongolskoj provali ili strahu od ponavljanja iste.³¹ U slučaju intenzivnijeg straha od ponavljanja provale, za pretpostaviti je, kralj bi nastojao graditi utvrde koje bi se mogle oduprijeti novim napadima i ponuditi sklonište. Ipak, veća količina kraljevskih graditeljskih zahvata nije nam poznata.³² Razloge u širenju kamene gradnje utvrda u Ugarskom Kraljevstvu treba tražiti u razvoju društva, jačanju plemstva, teritorijalnoj organizaciji te razvoju posjeda, ali i u pritisku zapadnih susjeda prema Kraljevstvu te posljedičnoj politici ugarskih kraljeva.³³ Ipak, postoje i brojni argumenti koji govore u korist hipotezi da je strah od ponovne provale Mongola bio vodeći faktor u intenziviranom kamenom utvrđivanju prilagođenom tadašnjim mogućnostima i realnoj obranljivosti pojedinih dijelova Ugarskog Kraljevstva.³⁴ Među prethodno izloženim tezama kao balansirajuća teorija pokazuje se ona Erika Fügedija koji smatra da inovacije u izgradnji utvrda u 13. stoljeću nisu bile pokrenute napretkom u vojnoj tehnologiji već društvenim razvojem kojeg je intenzivirala mongolska invazija 1241. godine.³⁵

²⁹ Tkalčec 2021, 16.

³⁰ Tkalčec 2021, 27.

³¹ Janeš, Andrej, „A Phantom Menace – Did the Mongol Invasion Really Influence Stone Castle Building in Medieval Slavonia?“, u: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti*. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017, ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj, (Zagreb: Institut za arheologiju, 2019), 229.

³² Feld, István, „Castles, mansions and manor houses“, u: *The Art of Medieval Hungary*, ur: Xavier Barral i Altet, Pál Lővei, Vinni Lucherini, Imre Takács, (Rim: Viella, 2018), 120.

³³ Janeš 2019, 235.

³⁴ Za detaljnije vidi: Pow, Stephen, „Hungary's Castle Defense Strategy in the Aftermath of the Mongol Invasion (1241-1242)“, u: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti*. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017, ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj, (Zagreb: Institut za arheologiju, 2019).

³⁵ Fügedi, Erik, *Castle and society in medieval Hungary (100-1437)*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1986, 43.

U tri desetljeća nakon provale izgrađeno je dvostruko više utvrda nego što ih je prije 1241. godine bilo u Ugarskoj.³⁶ Nove su utvrde druge polovice 13. st. općenito, za razliku od starijih utvrda koje su se nalazile na vrhovima relativno malih brda i gora, građene na vrhovima strmijih planina.³⁷ Istvan Feld naglašava da je, od brojčano velike količine privatnih utvrda izgrađenih u drugoj polovici, odnosno zadnjoj trećini 13. st., većina njih zauzimala malu površinu te su i dalje bile građene prvenstveno od drveta.³⁸ Dominantnosti gradnje od drveta sugerira i činjenica da su u južnim pograničnim utverdama drveni i zemljani fortifikacijski elementi ostali temeljem izgradnje sve do sredine 13. st.³⁹ Utvrde izgrađene između 1270. i 1300. godine bile su prvenstveno koncentrirane na granicama Kraljevstva. Do 1300. godine samo se četvrtina utvrda nalazila u kraljevim rukama.⁴⁰ Dolaskom Anžuvina na prijestolje stvari se počinju mijenjati. Karlo I. Robert je prva desetljeća svoje vlasti proveo u osiguravanju prijestolja te povratku prava i posjeda koji su otuđeni od krune.⁴¹ Nakon vladavine kralja Ludovika više od polovice utvrda u Kraljevstvu nalazilo se u kraljevim rukama.⁴² Općenito, cjelokupni anžuvinski period okarakteriziran je dominantnošću kraljevske gradnje utvrda.⁴³ U prvim godinama svoje vladavine kralj Žigmund je svojim pristašama razdijelio velik dio kraljevskih posjeda.⁴⁴ Donacija utvrda bila je jedno od sredstava koje je Žigmund koristio za učvršćenje vlasti.⁴⁵ Osim toga, na početku svoje vladavine je morao donirati važne posjede kako bi osigurao potporu najvišeg plemstva u Kraljevstvu.⁴⁶ Nadalje, jedna od najdražih metoda prikupljanja sredstava ovog dugoročnog kralja bilo je davanje krunske imovine u залог.⁴⁷ Osim opće podjele krunskih posjeda, ono što je nepovratno narušilo osnovu kraljevske

³⁶ Fügedi 1986, 56.

³⁷ Fügedi 1986, 59-60.

³⁸ Feld 2018, 121.

³⁹ Radičević, Dejan, „Fortifications on the Byzantine-Hungarian Danube Border in the 11th and 12th Centuries“, u: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti*, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017, ur: Tatjana Tkalcic, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj, (Zagreb: Institut za arheologiju, 2019), 169.

⁴⁰ Fügedi 1986, 81-82.

⁴¹ Fügedi 1986, 112; Feld 2018, 122.

⁴² Fügedi 1986, 123.

⁴³ Feld 2018, 122.

⁴⁴ Pálosfalvi, Tamas, *From Nicopolis to Mohács – A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*, (Leiden-Boston: Brill, 2018), 20; Trećina od svih utvrda u Kraljevstvu otišla je u ruke kraljevih vjernih pristaša, pripadnika „barunske lige“, odnosno viteškog Reda zmaja. (Fügedi 1986, 125)

⁴⁵ Fügedi 1986, 125.

⁴⁶ Feld 2018, 124.

⁴⁷ Incze, Janos, „The Pledge Policy of King Sigismund of Luxembourg in Hungary (1387-1437)“, u: *Money and Finance in Central Europe during the Latter Middle Ages*, ur: Roman Zaoral, (Palgrave Macmillan, 2016), 88; Zanimljivom stoji i ogledna činjenica da je u vrijeme Žigmundove smrti kraljica posjedovala polovinu od pedeset i dvije utvrde u kraljevim rukama. Samo na području današnje centralne Slovačke posjedovala je gotovo 30 dvorskih rezidencija, rudarskih gradova te brojnih drugih manjih gradova te zajednica. (Dvořáková, Daniela, „The Economic Background to and the Financial Politics of Queen Barbara of Cili in Hungary (1406-1438)“, u:

vlasti bila je činjenica da je Žigmund posjede dodjeljivao *in perpetuum*.⁴⁸ Ovom raspodjelom posjeda prijašnji sustav, koji se prvenstveno temeljio na zaradi s velikih krunskih posjeda, više nije mogao funkcionirati.⁴⁹ Još jedan primjer nefunkcionalnosti nastale podjelom utvrda je i promjena u funkciji banske časti. Nestankom utvrda koje su prije činile bazu moći banske časti, naslov sam po sebi nije garantirao neku značajniju poziciju moći.⁵⁰ Stoga se vrijeme prestanka funkcioniranja institucije *honor banatus* stavlja u vrijeme vladavine kralja Žigmunda koji je utvrde koje su bile uključene u ovu instituciju podijelio svojim pristašama.⁵¹ Također, dolazi do početka oblikovanja skupine najmoćnijih velikaša kao nasljednog staleža koji svoju moć temelje na dobivenim povlasticama, a ne na častima koje su obnašali, kako je to bilo u vrijeme Arpadovića i Anžuvina.⁵² Tamas Pálosfalvi ovaj proces naziva odronom posjeda. Za vrijeme odrona dolazi do stvaranja sve jasnije podjele između aristokrata koji su značajno povećali vlastite posjede te ostatka plemstva.⁵³

Erik Fügedi je naglasio da se za vrijeme vladavine kralja Žigmunda javlja nova vrsta arhitekture – *castellum*. Razlika između *castella* i *castra* nije jasna. Fügedi smatra da je temelj na kojemu je izgrađen *castellum* bila kurija. Općenito, *castellum* je bio rezidencija koja je građena nalik utvrdi (*castrum*), ali manja u svojoj veličini i vojnoj važnosti. Fügedi smatra da su ovakve „utvrđene kurije“ građene prvenstveno u sjedištima posjeda i na prometnim putovima, za razliku od utvrda koje su građene na teško dostupnim položajima.⁵⁴ Jedna od glavnih rasprava u vezi različitih vrsta rezidencija koje pronalazimo u izvorima pitanje je tko ih je mogao graditi. Fügedi smatra da su *castella* mogla biti građena, osim od strane velikih zemljoposjednika, i od običnog plemstva. Razlog zašto bi veliki zemljoposjednik izgradio *castellum* leži u migraciji iz teško pristupačne i neudobne, ali dobro branjene, utvrde u *castellum* (*kastély*) koji se nalazio u središtu posjeda.⁵⁵ Gabor Virágos naglašava da se, prema općem pogledu, naziv *castrum* koristio se za veće utvrde dok se *castellum* koristilo za manje

Money and Finance in Central Europe during the Latter Middle Ages, ur: Roman Zaoral, (Palgrave Macmillan, 2016), 118).

⁴⁸ Birin, Ante, „Društvo: Plemstvo (razvoj, raspored, brojnost, uloga)“, u: *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja – Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*, ur: Marija Karbić, (Zagreb: Matica hrvatska, 2019), 40.

⁴⁹ Pálosfalvi, Tamas, *The noble elite in the country of Kőrös (Križevci) 1400-1526*, (Budimpešta: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014), 368.

⁵⁰ Pálosfalvi 2014, 204.

⁵¹ Pisk 2019, 345; Tamas Pálosfalvi smatra da je „raspuštanje“ *honor banatus*-a najvažnija posljedica Žigmundove vladavine po Slavonsko Kraljevstvo (Pálosfalvi 2014, 369).

⁵² Birin 2019, 40.

⁵³ Pálosfalvi 2014, 25.

⁵⁴ Fügedi 1986, 137-139.

⁵⁵ Odličan primjer ovakve migracije bili bi Iločki koji su iz utvrde Bátorkö u mirnim desetljećima 14. st. preselili u palaču izgrađenu u središtu posjeda zvanu Várpalota. (Fügedi 1986, 140)

utvrde, odnosno bilo kakvu utvrđenu zgradu.⁵⁶ Ipak, smatra da istraživanja nisu potvrdila postojanje različitih vrsta objekata za različite pojmove koje se pronalazi u izvorima. *Castellum* (*kastély*) se uglavnom može definirati kao neznatno ili samo simbolički fortificiran tip objekta. No, glavna razlika između pojma *castrum* i *castellum* pravne je i društvene naravi. Tibor Koppány zaključio je da su dozvolu za izgradnju *castella* u 15. st. uglavnom dobivali plemići ispod ranga baruna. Prema analizi Pála Engela, *castrum* se prvenstveno nalazio na kraljevskom ili crkvenom posjedu, dok se *castellum* nalazio na posjedima aristokrata i srednjeg plemstva. András Kubiny je *castrum* povezao s aristokracijom, *castellum* s velikim zemljoposjednicima, a *curiu* s ostatkom plemstva. Kao zaključak navedenog, Virágos smatra da su *castrum*, *castellum* i *curia* kategorije koje se koristilo u službenim dokumentima kako bi se prikazao status.⁵⁷ Istvan Feld također smatra da različitost termina *castrum* i *castellum* u izvorima nužno ne korespondira različitosti u tipovima objekta.⁵⁸ Ipak, prema Feldu, *castellum* je građen od drveta te pripada jednostavnijoj grupi rezidencija koju je teže jasnije definirati. No, i on naglašava da su uz srednje plemstvo i pripadnici višeg plemstva posjedovali *castella*.⁵⁹ Tamas Pálosfalvi je u svojoj studiji plemstva u Križevačkoj županiji zaključio da, iako posjedovanje *castra* nije bilo ekskluzivno vezano uz barune, velika većina ovog tipa rezidencije nalazi se u njihovim rukama u promatranom periodu. Prema njemu, ta činjenica najbolje ocrtava razliku u društvenoj naravi pojmova *castrum* i *castellum* u kasnom srednjem vijeku.⁶⁰

U 14. st. dolazi do pojave kraljevskih četverokutnih rezidencija u Temišvaru (Karlo I.), Diósgyőru i Zvolenu (Ludovik I.) te u Požunu (Žigmund). Krajem 14. st. Kaniški (Eisenstadt) i Gorjanski (Siklós) prvi uvode ovaj stil gradnje u privatne, plemićke krugove. Kasnije Pipo Scolari (Ozora) te Iločki (Várpalota) grade slične rezidencije. Fügedi smatra da je po pitanju ove vrste arhitekture riječ o imitiranju kraljevskog graditeljskog stila.⁶¹ Szabolcs Balázs Nagy smatra da je riječ o grupi promjena koje su se pojavile u arhitekturi utvrda Ugarske u drugoj polovici 14. st. Te promjene postaju popularne među ugarskom aristokracijom tijekom vladavine kralja Žigmunda te sredinom 15. st. Nagy ovoj vrsti arhitekture pripisuje još i

⁵⁶ Virágos, Gábor, *The Social Archaeology of Residential Sites: Hungarian Noble Residences and Their Social Context from the Thirteenth Through to the Sixteenth Century: an Outline for Methodology*, (Oxford: BAR Publishing, 2006), 21-22.

⁵⁷ Virágos 2006, 122.

⁵⁸ Navod za razdoblje oko 1490. godine: Feld, István, „Herrschaft, Burg und Residenz im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn“, u: *Castrum bene 7 – Burgen und Siedlungsstruktur*, ur: Alexander Ruttkay, Mater Ruttkay, Peter Bednár, (Nitra: Archaeologický ústav SAV, 2004), 73; Navod za razdoblje druge polovice 15. stoljeća: Feld 2018, 126.

⁵⁹ Feld 2018, 125.

⁶⁰ Pálosfalvi 2014, 25.

⁶¹ Fügedi 1986, 144.

kraljevske gradnje u Víglašu i Višegradu (Ludovik I.), palaču u Budi te utvrdu u Gesztesu, utvrde u Tati i Požunu (Žigmund). Od prethodno nespomenutih aristokratskih gradnji navodi još utvrde Ónod, Nagykanizsa, te Ilok.⁶² Zorislav Horvat naglašava da kvadratne tlocrte burgova odnosno palasa, iz 14. i 15. st., kod nas imaju i neki burgovi u blizini Drave: Čakovec, Ludbreg i Gorjan.⁶³ Istvan Feld nazvao je ovaj stil gradnje široko rasprostranjenim, reprezentativnim tipom koji je fizički pristupačan, udoban te često pravilnog plana.⁶⁴ U istom tonu, kao glavnu karakteristiku i kriterij ove grupe rezidencija Nagy navodi unutrašnje dvorište okruženo krilima palače i zidinama te općenitu simetričnost tlocrta. Ulaskom u dvorište stvarale su se prve impresije o unutrašnjem dijelu palače, njegovom stilu te veličini.⁶⁵ Sve u svemu, mnogi su istraživači mišljenja da je riječ o rezidencijalnim objektima koji nisu imali poseban vojni značaj nego su izgrađeni kao prikazi statusa obitelji.⁶⁶ Što se ishodišta tipa gradnje tiče, Gergely Buzás smatra da je nastao u Svetoj Zemlji te se u 14. st. učvrstio u arhitekturi Francuske i Italije.⁶⁷ S druge strane Istvan Feld smatra da je ova vrsta rezidencije nastala kao jasna demonstracija Ludovikove moći, a ne kao posuđenica.⁶⁸ Osim prethodno navedenih gradnji, prva polovina 15. st. vrijeme je razvijene građevne aktivnosti i diljem Hrvatske. Reprezentativnost prelazi u prvi plan te burgovi dobivaju razne anekse i dogradnje. Koncentričnim ili uzdužnim širenjem, ovisno o terenu, dolazi do proširenja romaničkih jezgri burgova. Kasnije, pojavom opasnosti od vatrenog oružja, grade se različite pregradnje te se dodaju obrambeni elementi.⁶⁹ Krajem 15. st. napušta se velik broj burgova. Oni svojim nepristupačnim položajem, u pravilu, više nisu zadovoljavali potrebe velikaša koji su počeli preferirati dvorce, kaštele i ostale rezidencije u nizinskim krajevima. Neki su burgovi nastavili svoj životni vijek kao vojničke utvrde.⁷⁰ U relativno kratkom razdoblju krajem 15. i tijekom prve polovine 16. st. u Hrvatskoj i Slavoniji izgrađen je velik broj kaštela.⁷¹ Kašteli iz tog vremena relativno su pravilne građevine s kulama i polukulama na projektiranim mjestima, iza

⁶² Nagy 2017, 1. Ovakav razvojni slijed navode i Zorislav Horvat te Gergely Buzás (Horvat, Zorislav, „Stambeni prostori u burgovima 13.-15. stoljeća“, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, vol. 17, no. 1 (37), 2009, 48; Buzás, Gergely, „Szabályos alaprajzú várpaloták mint az uralkodói hatalom jelképei a XIV–XV. században“, u: „Kard és koszorú”. *Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei*, ur: G. Hausner, K. M. Kincses, L. Veszprémy, (Budimpešta, Hadtörténeti Múzeum, 2001), 53–57.

⁶³ Horvat, Zorislav, „Analiza srednjovjekovne faze gradnje dvorca Odescalchi, nekadašnjeg palasa Nikole Iločkog, kralja Bosne“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 19, (2002), 207.

⁶⁴ Feld 2004, 73.

⁶⁵ Nagy 2017, 2.

⁶⁶ Feld 2018, 125.

⁶⁷ Buzás 2001, 57.

⁶⁸ Feld 2018, 122.

⁶⁹ Tkalčec 2021, 28.

⁷⁰ Tkalčec 2010, 117.

⁷¹ Horvat, Zorislav, *Kaštelologija – Protuturski kašteli na Banovini krajem 15. i početkom 16. stoljeća*, (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2020), 169.

zida i braništa.⁷² Za razliku od burgova, koje se u 16. st. napušta ili obnavlja i prilagođava novim potrebama, ovo stoljeće svjedočilo je intenziviranju gradnje kaštela.⁷³

Osim kamenih burgova, na koje se većinski i odnosi prethodno napisano poglavlje, kao vrstu utvrda u srednjem vijeku poznajemo i gradišta. Gradišta su u hrvatskoj arheologiji u začetnim fazama istraženosti te o njima znamo puno manje nego o burgovima. Pod arheološkim nalazištima tipa „gradište“ podrazumijevamo „*sve srednjovjekovne lokalitete, visinske i nizinske, koji se sastoje od središnjeg uzvišenja utvrđenog obrambenim jarkom i zemljanim bedemom ili više jaraka i bedema.*“ Objekti na njima prvenstveno su građeni od drveta, ali nije isključena i gradnja kamenom i opekom.⁷⁴ Na prostoru koji su u ranom srednjem vijeku zaposjedali Zapadni Slaveni pronalazimo gradišta uglavnom velikih površina, iz kojih su se kasnije razvile i urbane cjeline, te manji broj gradišta manjih površina.⁷⁵ Iako postoji mogućnost da se na prostoru između Drave, Dunava i Save pronade ranosrednjovjekovno gradište iz 10. st., zasad za to nema nikakvih arheoloških dokaza.⁷⁶ Gradišta na prostoru Hrvatske datiraju se u razvijeni i kasni srednji vijek te se njihovo podizanje povezuje s općim trendom podizanja utvrda krajem 12. te osobito od 13. st., što se dovodi u vezu s afirmiranjem feudalizma i plemstva na prostoru Međurječja.⁷⁷ Općenito je vidljiva koncentracija gradišta blizu naselja te cestovnih i vodenih komunikacija.⁷⁸ Vrijeme funkcioniranja gradišta je sve do početka 16. st. Neka se gradišta krajem 15. i u 16. stoljeću preinačuju u dvorce, kurije te protuosmanlijske vojne utvrde.⁷⁹ Zorislav Horvat kao vrstu utvrda definira i „*drvene kaštele – gradine*“ koji odgovaraju tipu utvrde za koju u ovome radu koristim termin gradište.⁸⁰ Nadalje, naglašava da su „*'gradišta' kasnosrednjovjekovnih drvenih utvrda (...)*“, istraživana u Slavoniji, Moslavini i Bilogori, bila namijenjena manjim plemićkih obiteljima zbog čega ih uspoređuje sa pseudokaštelima.⁸¹ Stoga, brojna gradišta povezuje s intenzivnim utvrđivanjem koje se

⁷² Horvat 2020, 9.

⁷³ Tkalčec 2021, 14.

⁷⁴ Tkalčec, Tatjana, „Zdenko Vinski i istraživanja gradišta razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Hrvatskoj“, U: Zdenko Vinski - Život i znanstveni rad, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 2016. godine, ur: Mirja Jarak, Maja Bunčić, Zagreb: FF press; Arheološki muzej u Zagrebu, 2020, 265.

⁷⁵ Tkalčec 2020, 266.

⁷⁶ Tkalčec 2020, 277; Tkalčec 2021, 44-45.

⁷⁷ Tkalčec 2020, 276.

⁷⁸ Tkalčec, Tatjana, „Earthwork Elements of Defensive Systems of Small Strongholds in the Kingdom of Slavonia“, u: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti*, Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017, ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj, (Zagreb: Institut za arheologiju, 2019), 333.

⁷⁹ Tkalčec 2020, 276; Tkalčec 2021, 46.

⁸⁰ Horvat 2020, 9.

⁸¹ Horvat 2020, 150. Pseudokaštel je najjednostavniji oblik kaštela. Pravokutnog je ili kvadratnog tlocrta s branič-kulom kružnog tlocrta na jednom uglu. (Horvat 2020, 142)

dogada krajem 15. st.⁸² Geza Pálffy, kada piše o podrijetlu obrambenog sustava protiv Turaka (kasno 14. st. do sredine 1470-ih), navodi da su prirodne pogodnosti koje su po pitanju utvrđivanja imali banovi na hrvatsko-slavonskom području dodatno pojačane utvrđivanjem prijelaza preko Save drvenim utvrdama.⁸³ Osim što se može pretpostaviti da su gradišta i kašteli igrali sličnu ulogu u obrani, nije naodmet niti sugerirati da su upravo i mnoga gradišta iskorištena za gradnju kaštela.⁸⁴ Istraživanja su pokazala da je broj burgova manji na područjima veće zastupljenosti gradišta, i obratno. Tatjana Tkalčec kao jedan od mogućih uzroka smatra to što su područja zastupljena velikim brojem gradišta mahom geografski niža te na njima nema mogućnosti podizanja burgova, kao izoliranih i nepristupačnih sjedišta feudalaca. U analizi utvrda srednjovjekovne Slavonije uočljivo je da su burgovi podizani na višim položajima u brjegovitim područjima, odnosno na područjima gdje se prostiru najviše gore. Stoga ih u pravilu i pronalazimo na položajima između 300 i 680 metara nadmorske visine. S druge strane, visinska gradišta najčešće su smještena od 180 do 250 metara nadmorske visine, dok se nizinska nalaze na blago povišenim brežuljcima ili u močvarnim nizinama.⁸⁵ Jedan od razloga velike gustoće gradišta u sjevernoj Hrvatskoj vjerojatno je i činjenica da je Kraljevstvo Slavonije pripadalo među tzv. „zemlje brojnog plemstva“.⁸⁶ Arheološke spoznaje sugeriraju da su gradišta, u periodu od 12./13. do 16. st., služila kao feudalna sjedišta prvenstveno srednjeg, ali i, u kasnijim dijelu predložene datacije, nižeg plemstva.⁸⁷

⁸² Horvat 2020, 167.

⁸³ Pálffy, Géza. „The origins and development of the border defence system against the Ottoman Empire in Hungary (up to the early eighteenth century)“, u: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe*, ur: Géza Dávid, Pál Fodor, Leiden-Boston-Koln: Brill, 2000, 9.

⁸⁴ Tkalčec, Tatjana, Tajana Sekelj Ivančan, „Primjeri nizinskih srednjovjekovnih gradišta u središnjoj Hrvatskoj – Uloga vode u funkciji obrane“, *Hrvatske vode – Časopis za vodno gospodarstvo*, god. 12., br. 46, (2004), 25.

⁸⁵ Tkalčec 2021, 47.

⁸⁶ Tkalčec 2020, 276.

⁸⁷ Tkalčec 2019, 338.

4. Metodologija arheoloških istraživanja

Iskopavanje je primarna metoda pribavljanja informacija u arheologiji. Ono donosi najviše informacija o pojedinačnom, iskopavanom lokalitetu. Samim začetkom proučavanja istraženosti arheologije kasnog srednjeg vijeka, odnosno utvrda, u Slavoniji, uočava se veliki nedostatak fokusa na iste, što nadalje znači da je riječ o manjem broju vremenski i prostorno ograničenih istraživanja. Stoga je jedna od početnih postavki ovoga rada bila ta da ova metoda arheološkog istraživanja nije ona koja će nam u svom ukupnom zbroju pojedinačnih slučajeva donijeti najviše informacija o utvdama na promatranom području. No, takva situacija u suvremenoj arheološkoj svijesti ne povlači nužno loše konotacije, kao što je to nekada moglo biti. Važno je držati na umu da je iskopavanje, kako je to Philip Barker jednostavno napisao, metoda prikupljanja tragova prošlosti koja je pritom uvijek destruktivna.⁸⁸ U moderno doba arheolozi su sve više svjesni skupoće i destruktivnosti iskopavanje zbog čega se sve više koriste terenski pregledi i nedestruktivna daljinska ispitivanja.⁸⁹ Uzimajući to kao realnost, u duhu nedostatka kvalitetnih, multidisciplinarnih i financijski adekvatno poduprtih projekata, uz poneke iznimke, arheološka neistraženost velikih i važnih kasnosrednjovjekovnih lokaliteta istočne Slavonije može dijelom doći i kao pozitivna misao.

Zbog interdisciplinarne naravi arheologija u svome arsenalu posjeduje brojne metode pomoću kojih se otkrivaju novi te dobivaju informacije o prethodno poznatim lokalitetima. Pronalazak novih lokaliteta iznimno je važan aspekt arheološkog istraživanja, ali i očiti preduvjet za započinjanje bilo kakvog iskopavanja.⁹⁰ Govoreći ukratko, terenski ili površinski pregled u mogućnosti je ukazati na ljudsku aktivnost na određenom području.⁹¹ I dok su u zaćecima obilasci terena s ciljem bilježenje arheoloških lokaliteta bili prvenstveno topografske naravi, bilježeći jasno vidljive i za interpretaciju dostatno očuvane ostavštine ljudske aktivnosti, s vremenom se razvila ideja pregleda manjih krajolika u potrazi za sitnijim i manje impresivnim tragovima naseljavanja.⁹² Klasičan topografski pregled, koji se u arheologiji

⁸⁸ Barker, Philip, *Tehnike arheološkog iskopavanja*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000, 13.

⁸⁹ Renfrew, Colin, Paul Bahn, *Archaeology – Theories, Methods and Practice*, London: Thames & Hudson Ltd, 2020, 74.

⁹⁰ Roskams, Steve, *Excavation*, Cambridge Manuals in Archaeology, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 41.

⁹¹ Barker 2000, 59.

⁹² Bintliff, John, „The Role of Science in Archaeological Regional Surface Artefact Survey“. U: *Optical Technologies in the Humanities - Selected Contributions to the International Conference on New Technologies in the Humanities and Fourth International Conference on Optics Within Life Sciences OWLS IV*, Münster, Germany, 9 – 13 July 1996, ur: Dieter Dirsken, Gert von Bally, Berlin: Springer, 1997, 9-10.

naziva rekognosciranje, ostvario je bogatu tradiciju u hrvatskoj arheologiji.⁹³ S druge se strane pregleda nalazi sustavni terenski pregled kao metoda „koja je usmjerena na dokumentiranje šireg prostornog konteksta površinskih arheoloških nalaza, odnosno arheološkog krajolika“.⁹⁴ Razvoj ideje sustavnog terenskog pregleda možemo uklopiti u općenite konceptualne napretke te razvoje u arheološkoj teoriji koji su pomaknuli jedinicu promatranja s lokaliteta na veće cjeline.⁹⁵ Tako se i sustavni terenski pregled odmaknuo od potrage za lokalitetom te nastoji shvatiti krajolik u cjelini i promatrati nalazište kao komponentu arheološkog zapisa.⁹⁶ Svojom neinvazivnošću lokalitet ostavlja netaknutim te donosi odgovore na nova pitanja u vezi proučavanja cjelokupnog krajolika.⁹⁷ U istom se pogledu, mogli bismo reći, smanjila i relativna važnost arheološkog iskopavanja. Zbog toga što im je svrha pribaviti uzorak promjena izazvanih prirodnim procesima i ljudskom djelatnošću, i najveća će iskopavanja obuhvatiti samo mali dio krajolika.⁹⁸ Sve u svemu, iskopavanja su financijski skupa dok je terenski pregled jeftin, brz te (relativno) nedestruktivan.⁹⁹ Iskopavanje nam donosi puno informacija o malo lokaliteta, i nemoguće ga je ponoviti, dok nam terenski pregled donosi malo informacija o puno lokaliteta te je ponovljiv.¹⁰⁰ Stoga ni ne čudi da se terenski pregled iz preliminarne faze iskopavanja razvio u nezavisnu vrstu ispitivanja koju arheolozi sve više odabiru kako bi dobili odgovore na pitanja na koja iskopavanja ne mogu odgovoriti.¹⁰¹

Ne ulazeći dublje u arheološku teoriju, zračna je arheologija još jedna metoda kojom su istraživani lokaliteti obuhvaćeni ovim radom. Općenito su zračna fotografija i terenski pregledi¹⁰², odnosno otkrivanje s tla ili iz zraka dva glavna načina detekcije novih lokaliteta.¹⁰³ Zračne fotografije se uz satelitske snimke i geofizička istraživanja u arheologiji ubrajaju u glavna daljinska ispitivanja koja, prema definiciji, s određene udaljenosti od površine senzorima skupljaju geografske podatke.¹⁰⁴ Osim što omogućava otkrivanje novih lokaliteta,

⁹³ Čučković, Zoran. „Metodologija sustavnog terenskog pregleda: primjer istraživanja zapadne Bujštine (Istra)“, *Opuscula archaeologica*, 36/2012, 248.

⁹⁴ Čučković 2012, 247.

⁹⁵ Novaković, Predrag. „Arheologija krajine in sistematični terenski pregled (Landscape archaeology and systematic survey)“, u: *Rimsko Podežlje / Roman Countryside*, ur: Mitja Guštin, Predrag Novaković, Darja Grosman, Brane Musič, Marija Lubšina-Tušek, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996, 21.

⁹⁶ Novaković 1996, 22.

⁹⁷ Renfrew, Bahn 2020, 74.

⁹⁸ Barker 2000, 13.

⁹⁹ Renfrew, Bahn 2020, 76.

¹⁰⁰ Renfrew, Bahn 2020, 79.

¹⁰¹ Renfrew, Bahn 2020, 76.

¹⁰² Roskams 2001, 60.

¹⁰³ Renfrew, Bahn 2020, 74.

¹⁰⁴ Ladson Drewett, Peter, *Field Archaeology - An Introduction*, Taylor & Francis (e-Library), 2001, 37.

zračna fotografija može pomoći pri odabiru mjesta kopanja.¹⁰⁵ Odnosno, zračna fotografija može unutar nalazišta otkriti pojedinosti zemljanih građevina ili različite znakove na koje ukazuju usjevi, a koji se ni na koji drugi način ne vide.¹⁰⁶ Osim za otkrivanje lokaliteta, i terenski pregled se može koristiti za prikupljanje novih informacija o prethodno poznatim lokalitetima. Distribucija nalaza sa strukturalno dijagnostičkim informacijama može ukazati na status lokaliteta te na razlike unutar kompleksa lokaliteta.¹⁰⁷ Sustavni pregled prostora oko i između nalazišta u mogućnosti je „popuniti praznine“ pronalaženjem manjih nalazišta. Osim toga, pregled omogućava ostvarivanje drugačijeg, sustavnijeg uvida u raspored ljudske aktivnosti u krajoliku¹⁰⁸, promjene u populaciji kroz vrijeme, odnos između ljudi, zemlje i resursa, uzorkovanje minerala, resursa i sl.¹⁰⁹ Još jedna iznimno korisna metoda daljinskog istraživanja je LiDAR (light detection and ranging). Riječ je o tehnici u kojoj je georeferencirani laserski skener postavljen na zrakoplov. Laser rapidno odašilje zrake prema tlu te mjerenjem vremena potrebnog da se zrake vrate u uređaj stvara precizni 3D oblak točaka iz kojeg se može stvoriti precizan digitalni model površine i brojne druge vizualizacije prikupljenih podataka.¹¹⁰ Ova se tehnika pokazala iznimno korisnom za uočavanje i istraživanje lokaliteta koji u sebi ili u odnosu na krajolik sadrže razlike u elevaciji. Osobito je primjenjiva u nepreglednim i teško dostupnim terenima te je odlična za stvaranje šire slike arheološkog krajolika. Na ovome ću mjestu još ukratko spomenuti stare i topografske karte kao važan izvor za pronalazak lokaliteta. Arheolozi koriste karte kako bi putem različitih indikatora i markera pronašli lokalitete čija je lokacija samo otprilike pretpostavljena te kako bi prepoznali položaje na kojima bi se mogli pronaći novi lokaliteti. No, za korištenje karata u arheološkom istraživanju potrebno je shvatiti njihovu narav. U svojem radu o kartama u arheološkom kontekstu, Mark Gillings, Piraye Hacıgüzeller i Gary Lock zaključili su da je nužno na umu imati njihovu subjektivnost te činjenicu da je svaka napravljena s određenim razlogom da prikaže situaciju na točno određeni način.¹¹¹

Na kraju je za ovaj rad potrebno spomenuti i geofizička istraživanja. Ona su prema Peteru L. Drewettu uz zračnu fotografiju i satelitske snimke glavni elementi daljinskog ispitivanja u

¹⁰⁵ Barker 2000, 53.

¹⁰⁶ Barker 2000, 55.

¹⁰⁷ Roskams 2001, 46.

¹⁰⁸ Čučković 2012, 250.

¹⁰⁹ Renfrew, Bahn 2020, 76-77.

¹¹⁰ Renfrew, Bahn 2020, 86.

¹¹¹ Gillings, Mark, Piraye Hacıgüzeller, Gary Lock, „On maps and mappings“, u: *Re-mapping Archaeology – Critical Perspectives, Alternative Mappings*, ur: Mark, Gillings, Piraye Hacıgüzeller, Gary Lock, London – New York: Routledge, 2019, 10-12.

arheologiji.¹¹² Riječ je prvenstveno o magnetskim metodama, električnom otporu i georadaru. Najčešća metoda unutar geofizičke discipline je GPR, odnosno *ground-penetrating radar*. Ovaj radar omogućava arheolozima otkrivanje i precizno bilježenje arheoloških elemenata na načine koji nisu mogući korištenjem tradicionalnih terenskih metoda.¹¹³ Radar je u zadnje vrijeme postao toliko precizan da se pomoću njega mogu testirati različite hipoteze koje sadrže antropološka, geološka i ekološka pitanja važna za arheološku interpretaciju.¹¹⁴ Na temelju obrade dobivenih podataka, a pomoću suvremenih softvera, moguće je stvoriti trodimenzionalnu kartu podzemnih arheoloških ostataka koja uvelike olakšava odabir mjesta iskopavanja.¹¹⁵

U radu iz 1996. John Bintliff se zapitao koliko je arheolog u mogućnosti uspješno pristupiti složenom ponašanju ljudi u prostoru u prošlosti koristeći površinske nalaze.¹¹⁶ To bismo pitanje mogli proširiti na sve nedestruktivne metode. Kao što je navedeno, sustavni terenski pregled i zračna arheologija ne služe samo za otkrivanje lokaliteta već, zajedno s geofizičkim istraživanjima, omogućavaju bolje poznavanje pojedinačnih stavki ili dijelova lokaliteta kao i cjelokupnog krajolika. Steve Roskams je na jednostavan način prikazao mogućnost interaktivnog korištenja ovih metoda. Na početku se može obaviti intenzivan zračni pregled krajolika popraćen detaljnim terenskim pregledom određenih područja koji može ukazati na karakter i dataciju lokaliteta, njegov status te na potencijalna različita područja aktivnosti.¹¹⁷ Velika je vjerojatnost da će sustavni terenski pregled ukazati na veći istraživački potencijal određenog dijela lokaliteta.¹¹⁸ Zatim, geofizička istraživanja mogu otkriti strukturalnu aktivnost te se dodatnim invazivnim metodama može odrediti karakter i dubina stratigrafske akumulacije i granica arheološkog depozita.¹¹⁹ Skup svih metoda koje je moguće aktivirati prethodno istraživanju lokaliteta u mogućnosti je polučiti ostvarenje kvalitetnog modela nalazišta koji će stvoriti nove ili odagnati stare sumnje po pitanju istraživačkog pitanja, omogućiti donošenje preciznijih odluka po pitanju resursa i osoblja potrebnih za određeni projekt te prognoziranje i planiranje određenih odluka u budućnosti.¹²⁰

¹¹² Ladson Drewett 2001, 37.

¹¹³ Conyers, Lawrence B, „Ground-penetrating Radar for Archaeological Mapping“, u: *Remote Sensing in Archaeology*, ur: James Wiseman, Farouk El-Baz, New York: Springer, 2007, 329.

¹¹⁴ Conyers 2007, 330.

¹¹⁵ Renfrew, Bahn 2020, 102.

¹¹⁶ Bintliff 1996, 9.

¹¹⁷ Roskams 2001, 42-43.

¹¹⁸ Roskams 2001, 61.

¹¹⁹ Roskams 2001, 43.

¹²⁰ Roskams 2001, 61.

Nedestruktivne se metode u arheološkoj teoriji nalaze na respektiranoj poziciji kao kvalitetna sredstva za dobivanje novih arheoloških spoznaja. No, u hrvatskoj arheologiji rezultati terenskih pregleda i zračne fotografije prvenstveno se koriste za otkrivanje novih lokaliteta. Prema prethodno napisanom vidljivo je da kvalitetno odrađena nedestruktivna istraživanja sama po sebi mogu rezultirati brojnim saznanjima, ali i da povećavaju učinkovitost i kvalitetu iskopavanja koje slijedi te omogućavaju bolje iskorištavanje novca i drugih sredstava. Stoga je jedan od ciljeva ovoga rada okupiti i prikazati što su nam otkrila nedestruktivna istraživanja utvrda u istočnoj Slavoniji. U analizama ili pregledima određenih tema u arheologiji lako se ograničiti na rezultate iskopavanja kao vrelo brojnih informacija i interpretacija te usput zanemariti ostale vrste istraživanja koja svojim naporom donose informaciju po informaciju o određenom lokalitetu ili krajoliku. Poštovanje prema arheologiji nalaže korištenje rezultata svih oružja kojima raspolaže te prikazivanje njihovih odnosa i slike koju zajedno grade o određenom problemu ili području.

5. Utvrde u istočnoj Slavoniji

U ovome se poglavlju donose utvrde koje su istraživane bilo kojom od arheoloških metoda. Tako se navode bogati rezultati arheoloških iskopavanja nekih od najznačajnijih hrvatskih srednjovjekovnih lokaliteta, ali se donose i svi lokaliteti gdje su arheolozi terenskim pregledom zaključili da je riječ o srednjovjekovnom gradištu. Poštujući stručnost svakog rada, prenose se zaključci njihovih autora koji su iz prve ruke uočili naznake i razloge zbog čega su nešto proglasili gradištem ili su na temelju rada svojih kolega došli do takvih zaključaka. Jedino invazivna arheološka istraživanja mogu potvrditi ili opovrgnuti takve zaključke ili pretpostavke, zbog čega smatram važnim naglasiti da niti u jednoj situaciji spomenuti zaključci ili pretpostavke nisu plod moje interpretacije.

Na prostoru današnje Slavonije i Srijema postoje jasne geomorfološke razlike između zapadnog, pretežito gorskog, i istočnog, pretežito ravničarskog kraja. Prema reljefnim značajkama, zapadni dio je složeniji, raznovrsniji te srodniji današnjoj središnjoj Hrvatskoj. S druge strane, istočni dio nastavak je velike Panonske nizine te se kao takav sastoji od nizina velikih i manjih rijeka te prapornih uzvisina i brda, od kojih su dvije glavne praporne uzvisine tzv. Đakovački i Vukovarski ravnjak. Također, za razliku od danas, uz tokove velikih rijeka i njihovih pritoka u prošlosti su se protezale guste šume i močvare.¹²¹ Već je spomenuto da je Tatjana Tkalcćec u analizi utvrda srednjovjekovne Slavonije primijetila da gustoća burgova ili gradišta ovisi o postojanju visinskih odnosno nizinskih karakteristika na određenom području. Tako i na području današnje Slavonije možemo primijetiti da je većina burgova usko vezana uz planinski vijenac koji okružuje Požešku kotlinu. Odlična refleksija na tu činjenicu su i utvrde Osječko-baranjske županije, koju ćemo prvu proučiti. S obzirom na nizinske karakteristike promatranog područja, ne začuđuje činjenica da većinu utvrda čine gradišta. Bedemgrad, za koji se pretpostavlja da je bio našički *castrum*, burg je izgrađen na Krndiji. Srednjovjekovni grad Erdut nalazi se na visokoj desnoj obali Dunava. *Wasserburg* Kolođvar, trenutno je, kao moćno srednjovjekovno središte, jedina istraživana poznata iznimka nizinskog burga na ovome području. Kada bi se poduzela sustavna arheološka istraživanja na pojedinim lokalitetima vjerojatno bismo ovoj skupini burgova mogli pridružiti neke nove i vrijedne članove. Za sada ipak, većinu poznatih lokaliteta utvrda u slavonskoj nizini čine gradišta. Značajan utjecaj na poznavanje utvrda u istočnom dijelu Slavonije imale su i znatne intervencije čovjeka u okolišu

¹²¹ Jelaš, Danijel, *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku*, (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2020), 14.

tijekom 18. i 19. stoljeća.¹²² Nije naodmet pretpostaviti da je tim intervencijama uništen i oštećen velik broj lokaliteta, kao i kasnijom poljoprivrednom aktivnošću.

a. Osječko-baranjska županija

Kolođvar i Erdut jedine su dvije utvrde u ovome pregledu Osječko-baranjske županije, koje su bile arheološki invazivno istraživane. Prva istraživanja Kolođvara, prije više od pedeset godina, ukazala su na važnost ovog lokaliteta. Arheolozi su se i u kasnijim godinama vraćali na njega te su arheološka istraživanja provedena i prije par godina. U iščekivanju objave rezultata tih istraživanja, nadam se da će ona iznova ukazati na važnost Kolođvara i na taj način mobilizirati pažnju i sredstva kako bi ga se sustavno nastavilo istraživati. Utvrda u Erdutu, nažalost, nije privukla razinu interesa kao Kolođvar. Tako su, također prije pedesetak godina, na ovoj utvrdi vršena istraživanja s većinskim fokusom na konzervaciju lokaliteta, što je dakako nužno odraditi prije nego što se krene istraživati i samim time propadanju izlagati novootkrivene strukture. Bedemgrad je, pak, primjer nedostatka postojanja opsežnijih projekata koji bi imali financijsku podlogu za suočiti se s ovako velikim i važnim lokalitetom. Mnogo je arheoloških nogu prehodalo i očiju analiziralo ostatke Bedemgrada i na taj način iznjedrilo važne informacije o njemu. No, loše stanje ulazne kule i neistraženost ove utvrde na glavnom prijelazu preko Krndije ne zrcale važnost koju je Bedemgrad imao u srednjovjekovnoj povijesti istočne Hrvatske. Spomenuta se važnost vidi u terenski pregledanom obližnjem gradištu Gradac Našički – Crni potok, kuli ili ciglani Gradac Našički – Crni potok, zapad, potencijalnom gradištu Gradac Našički – Božino brdo 1 te u brojnim drugim lokalitetima iz neposredne okolice Bedemgrada. Prilikom terenskih pregleda na ovim je lokalitetima prikupljen materijal koji pridonosi boljem razumijevanju arheološke ostavštine bedemgradske okolice. Dalje prema Našicama, na lokalitetu Zoljan – Vranović (Tajnovac), arheolozi su prepoznali potencijalno gradište, dok se tik uz sam grad, u naselju Martin, nalazi crkva sv. Martina koja se nalazi usred gradišta. Istraživači su crkvi oduvijek poklanjali puno pažnje, ali osim prikupljanja materijala na obližnjim oranicama arheološki se u nju i u gradište nije diralo.

Zanimljiv je slučaj Gorjana, važnog srednjovjekovnog središta koje, unatoč nekim amaterskim iskopavanjima i desecima raznih opisnih radova, leži neistraženo.¹²³ Šture informacije koje imamo o nedalekoj đakovačkoj srednjovjekovnoj utvrdi, dobivene

¹²² Ovdje se prvenstveno misli na isušivanje močvara, regulaciju riječnih tokova te masovnu industrijsku sječu šuma (Jelaš 2020, 15).

¹²³ Ovdje je riječ o gorjanskoj utvrdi i obrambenim elementima. S druge strane, u tijeku su sustavna arheološka istraživanja na prostoru otkrivenih crkava te samostana s grobljem koja su već dosadašnjim radom potvrdila veličinu i impozantnost srednjovjekovnih Gorjana.

istraživanjem srednjovjekovne katedrale, zajedno s impozantnošću Gorjana, svjedoče važnosti đakovačkog područja u srednjem vijeku. Nadalje, terenski je pregledano i dokumentirano i gradište u Lugu Subotičkom (Gradine). Brojni su arheolozi nastojali pronaći utvrde koje se spominju u izvorima, ili su u svojim pregledima naišli na sasvim nepoznate utvrde, ali se često znalo dogoditi da je područje utvrde gotovo nemoguće pregledati ili da morfologija terena ili nedostatak površinskih nalaza ne čine karakteriziranje lokaliteta kao gradišta sasvim sigurnim. Tako nalazi oko lokaliteta Podgorač – Bostan (Podrum) sugeriraju da se pretpostavlja, nepregledno gradište, datira u kasni srednji vijek. Postojanje gradišta može se pretpostaviti i na lokalitetima Rakitovica – Serkovine, Marjanski Ivanovci – Otok te Harkanovci – Gradine. Zlatko Karač je u svojim opsežnim terenskim pregledima, kao i neki istraživači prije njega, obišao brojne lokalitete Đakovštine za koje se već dugo smatra da su gradišta ili na kojima se pronalaze površinski nalazi koji ukazuju na mogućnost da je u pitanju srednjovjekovno gradište. To su, u ovome radu navedeni, Paučje – Grad (utvrda Poljanska), Ratkov Dol – Gradina, Levanjska Varoš – Gradina, Viškovci – Gradina, Podgorje – Banovac, Krndija – Gradina, Budrovci – Podbrđe (Turska Straža), Budrovci – Gradina te potencijalna utvrđena crkva u Dragotinu. U ostatku županije arheolozi su zabilježili ili pretpostavili postojanje gradišta na lokalitetima Branjin Vrh, Kneževo – Crna bara, Klokočevci – Topolovac, Šaptinovci – Kremenjače te Zelčin – Močilno (Gradine). Kratki opisi pojedinih lokaliteta koji slijede zasigurno će posvjedočiti bogatstvu arheologije na promatranom području. Ipak, još više od toga, smatram da će ukazati na siromaštvo informacija i arheoloških istraživanja na koje se arheolozi i povjesničari moraju osloniti kao i na dominantnost terenskog pregleda kao izvora informacija za utvrde u Istočnoj Slavoniji. Kod većih i arheološkoj javnosti poznatijih lokaliteta poput Kolođvara, Erduta, Bedemgrada i Gorjana priložio sam i povijesni kontekst kako bi čitatelj mogao kvalitetno valorizirati rezultate arheoloških istraživanja ili nepostojanje istih.

Wasserburg Kolođvar, jedna od najpoznatijih, i iznimno specifičnih utvrda u Slavoniji, nalazi se u nizinskom području jugozapadno od Osijeka kraj sela Ivanovac. Prema Zorislavu Horvatu, Kolođvar je *Wasserburg* kružnog tlocrta koji je bio potpuno okružen močvarom.¹²⁴ Riječ je o jednoj od najbolje očuvanih utvrda u Slavoniji. Danijel Petković naglašava da razlog dobre očuvanosti treba tražiti u tome što se Kolođvar nalazio u nepristupačnom području sjeverozapadnog ruba velike bare Palače. Kolođvar je od sela Korođa, s kojim je najvjerojatnije činio jednu cjelinu, udaljen više od 12 km zračne udaljenosti. Kolođvar je bio središnje mjesto

¹²⁴ Horvat 2014, 53.

posjeda Korođa te se prvi put spominje 1290. godine. Upravo je prema posjedu Korođu čitava stara plemićka obitelj Vukovske županije, koja svoje podrijetlo vuče od vukovskog župana Kleta, dobila ime.¹²⁵ *Castrum* Korođ bio je upravno središte brojnih posjeda koje su Korođski stekli tijekom 13. i 14. st. u brojnim županijama. Najveći uspon ove obitelji bilježimo nakon sloma velikaške obitelji Horvat krajem 14. st. kada dobivaju brojna važna imanja. Korođski, uz male devijacije, zadržavaju posjed Korođ sve do smrti Gašpara Korođskog 1472. koji uslijed svoje smrti u borbi s Osmanlijama nije imao muškog potomka.¹²⁶ Nakon osmanlijskog osvajanja Osijeka 1526. godine ubrzo je i Kolodvar razrušen i napušten.¹²⁷

Slika 1 Zračni snimak Kolodvara (sib.net.hr)

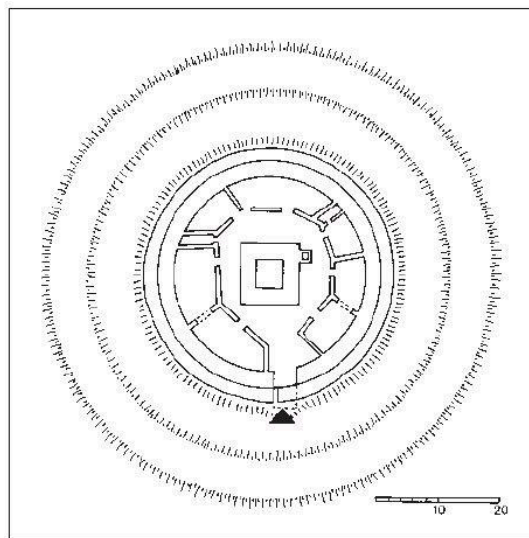
Kolodvar je prema konstrukciji odličan primjer *Wasserburga*. Vanjski mu je zid plašta kružnog tlocrta te promjera oko 40 metara. Zidovi su građeni od opeke s čestom sekundarnom upotrebom rimske opeke. Unutrašnjost utvrde čini veliki središnji prostor nepravilnog oktogonalnog oblika u čijem se središtu nalazi kvadratična kula. Radijalno se u odnosu na središnju kulu uz unutrašnjost vanjskog obrambenog zida pruža devet prostoriya različite veličine. Utvrda je bila okružena obrambenim opkopom ispunjenim vodom te zemljanim nasipom. Pristupalo joj se drvenim pokretnim mostom čiji su temelji izgrađeni od opeke i dalje vidljivi na lokalitetu. Kolodvar je stradao u svjetskim ratovima, kao meta vojne vježbe u

¹²⁵ Petković, Danijel, *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela Vinkovačkog kraja (U prostoru današnjih općina Stari Mikanovci, Vođinci, Ivankovo, Andrijaševci, Markušica, Tordinci, Nuštar te grada Vinkovaca)*, Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci, 124-125.

¹²⁶ Petković 2006, 126-127.

¹²⁷ Šimić, Jasna, „Srednjovjekovni grad Kolodvar, zaštitna iskopavanja“, *Dokumenti*, 1 (1978), 55.

gađanju poslije istih te kao izvor građevinskog materijala sve vrijeme između. Stoga je u teškom stanju dočeka 1967. godinu, kada Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Osijeka na njemu započinje zaštitne radove koji su se nastavili sljedećih godina.¹²⁸ U 1967. godini započeli su „ispitivačko-konzervativni“ radovi. Raščišćen je plato utvrde te je izvršen iskop šute i zarušenog materijala. Tom su prilikom otkriveni pregradni zidovi unutar kružnog pojasa vanjskih zidina te su izvršena sondažna iskopavanja koja su otkrila postojanje uskih otvora u zidinama. Iduće godine, 1968., nastavljeno je čišćenje koje je rezultiralo razumijevanjem rastera čitave utvrde, odnosno niza pregradnih zidova koji od vanjskog kružnog plašta vode prema središtu. Iste su godine očišćene dvije prostorije te je pronađen niz konstruktivnih elemenata. Godine 1969. izvršeni su zaštitni radovi na zidovima, rekonstrukcija ulaza, konzerviranje arhitektonskih elemenata te su raščišćene još dvije prostorije. Sljedeće godine nastavilo se s čišćenjem. Nakon godinu dana pauze, 1972. godine, uz nastavak čišćenja, u centralnom dijelu pronađen je masivan temelj četverokutne centralne kule utvrde te su prepoznati učvršćujući kanali u njemu. Zadnje godine radova, 1973., izvršena je konzervacija zidova, niveliran je teren platoa te su postavljena zaštitna vrata. Prilikom šestogodišnjih radova pronađena je velika količina ulomaka srednjovjekovne keramike i pećnjaka, a uz neke sitne pojedinačne nalaze valja istaknuti i mnoštvo ulomaka te čitavih primjeraka rimske opeke.¹²⁹

Slika 2 Kolođvar, tlocrt (Horvat 2009, 35)

Godine 1978. uslijedila su nova istraživanja Kolođvara. Otvorene su dvije sonde, jedna uz istočni zid centralne kule, a druga južno od ulaza u grad, u podnožju vanjskog kružnog zida i ostataka temelja pokretnog mosta. Otkrivena je konstrukcija temelja centralne kule koja je pokazala ojačanja *Wasserburga* koja su bila potrebna jer je građen u močvari. U istoj sondi potvrđeni su i prapovijesni nalazi, prvenstveno mikroliti i keramički fragmenti, koji sugeriraju postojanje prapovijesnog naselja.¹³⁰ U istoj sondi je pronađeno i nešto rimskog stakla, a u obje sonde pronađena je srednjovjekovna keramika. Većina ulomaka dijelovi su grubog posuđa dok

¹²⁸ Šimić 1978, 55-56.

¹²⁹ Balić, Milan, „Pregled dvoraca i srednjovjekovnih utvrđenih gradova u Slavoniji – I. dio“, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 23/1-2 (1974), 48-49.

¹³⁰ Šimić 1978, 56.

je finije keramike jako malo. Pronađeno je i nešto jednostavnih pećnjaka te pećnjaka s prednjom dekorativnom pločom. Od nakita je pronađena velika perla od fino uglačanog sivkasto-bijelog kamena te okrugli metalni praporac od dvije kalote. Pronađen je veći broj željeznih predmeta. Najvrjedniji je pak nalaz okruglog medaljona, promjera 12 cm, s reljefno izvedenim likom grifona. Ispod grifona se nalazi traka s nečitim tekstom pisanim goticom.¹³¹ Pronađeno je i nekoliko arhitektonskih elemenata. Nažalost, nije se došlo do spoznaja po pitanju funkcije pojedinih prostorija, budući da nije bilo nalaza na temelju kojih bi se moglo donijeti zaključke. Ipak, pronađeni su tragovi zidne žbuke oslikane crvenom, zelenom i crnom bojom te originalnog popločenja poda. Nalazi na Kolođvaru potvrđuju pretpostavku da je podignut na mjestu prapovijesnog naselja. Jasna Šimić smatra da je potvrđena i pretpostavka da je prilikom gradnje korišten materijal neke rimske utvrde, za koju pretpostavlja da je vjerojatno bila na istom mjestu. Tu pretpostavku temelji na velikoj količini tipične rimske opeke koja je pronađena uz primjerke koji sadrže žig LEGVII ili dijelove tog teksta.¹³² Mnogi drugi autori, poput Milana Balića, smatraju da je lokalitet kontinuirano nastanjen još od antike.¹³³

Nakon istraživanja koje je provela Jasna Šimić prva iduća sustavna istraživanja obavljena su 2014. i 2015. godine od strane Hrvatskog restauratorskog zavoda. To su ujedno i prva istraživanja na kojima je u cijelosti istražena stratigrafska sekvenca na lokalitetu Kolođvar. Istraživano je uz vanjsku stranu istočnog zida centralne kule te između te sonde i vanjskog plašta bedema utvrde. Srednjovjekovni nalazi potvrdili su uporabu utvrde od 12. do 15. st. što odgovara povijesnim informacijama. Istraživanjima je otkriven i dokumentiran i sustav kanala koji premrežava unutrašnjost zidova kule. Josip Višnjić smatra važnim napomenuti da je uzvisina na kojoj se nalazi srednjovjekovna utvrda umjetno stvorena, odnosno da je rezultat kontinuiranih gradnji i uporabe položaja. To dodatno potvrđuje podatak da je najniža razina definiranih prapovijesnih podnica u sondi približno u razini okolnog terena.¹³⁴ U prilog spoznajama o ovoj važnoj utvrdi idu i rezultati zračnog rekognosciranja 2014. godine. Tom je prilikom ukazano na neke dodatne strukture u blizini *Wasserburga*.¹³⁵ S obzirom na to da je Arheološki odjel Muzeja Slavonije u Osijeku 1979. godine stotinjak metara istočno od

¹³¹ Šimić 1978, 59-60.

¹³² Šimić 1978, 62.

¹³³ Balić 1974, 17.

¹³⁴ Višnjić, Josip, „Kolođvar“, *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*, ur: Zoran Wiewegh, (Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016), 45.

¹³⁵ Šiljeg, Bartul, Hrvoje Kalafatić, „Zračna arheologija u istočnoj Slavoniji 2014“, *Annales Instituti Archaeologici*, XI/2015, 135-136.

Kolođvara arheološki istražio niz prapovijesnih jama¹³⁶, postoji mogućnost da su ove strukture dio prapovijesnog lokaliteta čije se postojanje može pretpostaviti ispod ili u blizini Kolođvara. Danijel Petković, Gjuro Szabo i brojni drugi mišljenja su da je utvrda nastala na izvorno povišenoj kružnoj umjetnoj prapovijesnoj gradini.¹³⁷ Bile one prapovijesne ili srednjovjekovne strukture, riječ je o još jednoj stavci koja dodatno potvrđuje važnost ovog lokaliteta i značaj informacija i znanja koje bi Kolođvar nastavkom sustavnih istraživanja pružio. Također, s obzirom na iznimno važnu ulogu, pa samim time i obilnu aktivnost u svim povijesnim i prapovijesnim fazama, a koja je zapisana u arheološkom depou, nesumnjivo će objava recentnih istraživanja pružiti informacije koje će biti ključne u daljnjem proučavanju procesa utvrđivanja na ovom području pa samim time i u, po utvrđivanju iznimno aktivnom, kasnom srednjem vijeku.

Pedesetak kilometara istočno od Kolođvara nalazi se druga arheološki iskopavana utvrda u Osječko-baranjskoj županiji. Utvrda **Erdut** nalazi se na uzvisini desne obale Dunava. Erdut se u izvorima prvi put spominje 1359. godine. Do 1472. godine dolazi pod vlast titelske prepoziture, a 1526. godine potpao je pod osmanlijsku vlast. Od srednjovjekovnog grada ostale su ruševine dviju kula i zidina. Kao što je spomenuto, srednjovjekovni grad izgrađen je na istaknutoj litici prema Dunavu. Ovakav strateški položaj dodatno je zaštićen zaleđem, odnosno širokom i vodoplavnom niskom obalom Dunava, a u prilog mu ide i preglednost velikog dijela nizine Bačke. Utvrda Erdut sastoji se od kružne periferne kule s ostatkom zida koji se nadovezuje sjeverno na nju te centralno postavljene kvadratične kule koja se nalazi na mjestu ranije srušene kule. Potonju je posljednji vlasnik Ervin Cseh izmijenio te pretvorio u kapelu s obiteljskom grobnicom. Sjeverno prema Dunavu, na donjoj platformi utvrde, nalazi se ostatak donje ugaone četverokutne kule. Ona se nalazi u sklopu vanjske fortifikacije te je zidom bila povezana s gornjom okruglom kulom. Kornelija Minichreiter i Branimir Kralik naglašavaju da su gornji i donji fortifikacijski elementi najvjerojatnije bili opasani jedinstvenim zidom te su tvorili jednu cjelinu.¹³⁸ Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku radio je u pet etapa na srednjovjekovnom gradu Erdutu od 1967. do 1972. godine. Istraživalo se na gornjem i donjem platou s ciljem utvrđivanja ostataka fortifikacije. Nakon toga su izvršeni radovi na stabilizaciji tla i statički nestabilnim ostacima zidina. Izvršena je konzervacija pronađenih

¹³⁶ Bulat, Mirko, „Rekognosciranje Arheološkog odjela Muzeja Slavonije u Osijeku u 1979. godini“, u: *Mirko Bulat – arheolog Muzeja Slavonije Osijek*, ur: Mladen Radić, (Osijek: Muzej Slavonije, 2007), 84.

¹³⁷ Petković 2006, 124; Szabo, Gjuro, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Matica hrvatska, 1920, 141.

¹³⁸ Minichreiter, Kornelija, Branimir Kralik, „Erdut – srednjovjekovni grad“, *Arheološki pregled*, 12, (1970), 176-177.

ostataka rastera zidina i prateći arheološki radovi te rekonstrukcija i konzervacija zidnih ploha glavne četverokutne kule.¹³⁹

Slika 3 Utvrda Erdut (Nadilo 2005, 9)

Arheološka istraživanja 1970. godine provela je stručna ekipa Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku na sjevernoj padini platoa starog grada Erduta. Stratigrafska situacija otkopanih slojeva ukazala je na vjerojatnost postepenog rušenja i propadanja grada poslije odlaska Osmanlija. Prvu grupu pronađene keramike čini srednjovjekovna keramika rađena bez lončarskog kola od nepročišćene gline, smeđe, tamnosmeđe i sive boje. Druga grupa je siva turska keramika rađena na kolu, uglavnom posude s uskim vratom, odnosno vrčevi za tekućinu. Treću grupu čini fina keramika rađena na kolu. To su prvenstveno plitki tanjuri i pehari na niskoj prstenastoj nozi. Među finom keramikom autori izdvajaju dva fragmenta vrča fine fature, blijedo-okor boje s ornamentima u obliku visećih trokuta ispunjenih mrežom smeđih ili crvenih linija.¹⁴⁰ Pronađeni su i brojni ulomci pećnjaka, poklopaca s drškom te širokih tava. Od pojedinačnih keramičkih nalaza ističu se turske lule, male i kratke s različitim urezanim ornamentima. Od metalnih predmeta pronađene su željezne konjske ploče, dijelovi srpa, nož sa drškom od slonovače te sjekira s rupom za nasad i produženim sječivom. Fragmenti keramike iskopani u sondama donje platforme grada

¹³⁹ Balić 1974, 16.

¹⁴⁰ Za ovu keramiku autori smatraju da je riječ o najmlađim primjercima koji prethode ostalim nalazima srednjovjekovne keramike u Erdutu, a datiraju se u 12. i 13. st. (Minichreiter, Kralik 1970, 176)

pronađeni su u šuti u sekundarnom položaju. Stoga se materijal moglo jedino tipološki podijeliti i sumarno datirati prema komparativnom materijalu. Autori navode da spomenuti materijal svojim karakteristikama ukazuje na srednjovjekovne forme i oblike te se može datirati do u 15. i 16. st.¹⁴¹ Nedaleko od utvrde pronađena je srednjovjekovna skeletna masovna grobnica, a u drugoj jami masivni srednjovjekovni zid od opeka. Mirko Bulat navodi da se na tom mjestu, prema mjesnoj tradiciji, nalazila turska džamija, ali smatra da je vjerojatnije riječ o nekoj „značajnijoj srednjovjekovnoj građevini.“¹⁴² Među rijetkim stručno obrađenim i objavljenim nalazima s Erduta pronalazimo i kasnogotički neglazirani figuralni pećnjak kruništa. On je 1906. godine dospio u Narodni muzej u Zagrebu s navodom mjesta „Erdut-Brijeg“. Lada Prister pećnjak izravno povezuje sa srednjovjekovnim gradom Erdutom te ga prema analogijama datira u zadnje desetljeće 15. st, oko 1480. godine.¹⁴³ Utvrda Erdut kao i lokaliteti u njezinoj okolini sadrže još puno materijala koji bi bilo valjano podvrgnuti sustavnom iskopavanju ili sustavnom terenskom pregledu kako bi se dobile preciznije informacije o ovom arheološkom krajoliku. Dosadašnji rezultati polučili su tipološku dataciju, ali van arheološkog konteksta, zbog čega ti rezultati stoje kao okvirna datacija i potvrda funkcije utvrde u kasnom srednjem vijeku u iščekivanju preciznih i metodološki suvremenih istraživanja.

Utvrda **Bedemgrad** smještena je na jednoj od glavica gorskog hrpta Krndije, na nadmorskoj visini od 408 metara.¹⁴⁴ Vlasnici srednjovjekovnih Našica, plemići iz roda Aba, podigli su u 14. st. utvrdnu na svom posjedu. Utvrda se u izvorima prvi put javlja 1396. godine. Više-manje je općeprihvaćeno da je riječ o ostacima utvrde Bedemgrad, koji se nalazi na oko 9 km zračne udaljenosti od grada. Danijel Jelaš naglašava da ovu utvrdnu ne možemo smatrati dijelom urbane sredine, kao što je to slučaj s većinom naselja u neposrednom predgrađu utvrda.¹⁴⁵ Godine 1407. *castrum Nekche* prelazi u ruke Gorjanskih, da bi nakon smrti zadnjeg Gorjanskog grad preuzeo Lovro Iločki. Ovaj dio Slavonije je zauzet u osmanlijskom prodoru 1541. godine. Bedemgrad je pozicioniran na brdu, ponešto odmaknut od naselja i prometnica.¹⁴⁶ Smješten je na prilično zaravnjenom terenu, okružen opkopom te koncentrična tlocrta.¹⁴⁷

¹⁴¹ Minichreiter, Kralik 1970, 176-179.

¹⁴² Bulat, Mirko, „Rekognosciranje na području Osijeka i njegove šire okoline u 1972 godini“, u: *Mirko Bulat – arheolog Muzeja Slavonije Osijek*, ur: Mladen Radić, (Osijek: Muzej Slavonije, 2007), 75.

¹⁴³ Prister, Lada, „Kasnogotički pećnjaci Slavonije iz arheološke zbirke Hrvatskoga povijesnog muzeja u Zagrebu“, *Osječki zbornik*, vol. 27, no. 1, 2004, 69-70.

¹⁴⁴ Marković, Zorko, Jasna Jurković, „Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2007. i 2008. g.“, *Annales Instituti Archaeologici*, V/2009, 145.

¹⁴⁵ Jelaš 2020, 44.

¹⁴⁶ Horvat, Zorislav, „Bedemgrad – Našice“, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 26/4, (1977), 7-10.

¹⁴⁷ Horvat 2014, 79.

Prema Zorislavu Horvatu, kružni tlocrt i opkop podsjećaju na ravničarske burgove. Iznimno je značajna ulazna kula Bedemgrada, koja sadrži strijelnice po cijeloj visini kule, vrlo važne za kvalitetnu obranu bedema.¹⁴⁸ Zorislav Horvat još je 1970-ih godina obišao Bedemgrad. Tom je prilikom opisao lokalitet i neke profilirane kamene ulomke koje je pronašao tamo, ali i povukao paralele te arhitektonske poveznice s drugim utvrdama. Na temelju svojih analiza zaključio je da oblici arhitekture bedemgradske ulazne kule odgovaraju početku 14. st.,

Slika 4 Bedemgrad, ulazna kula (Miletić 2014, 105)

odnosno vremenu oko 1312. godine kada je Aleksandar de genere Aba od kralja dobio dozvolu za gradnju.¹⁴⁹ Također, povezao je prisutnost navike korištenja opeka za zidanje s franjevačkim samostanom u Našicama. Osim toga, korištene opeke su gotovo iste veličine.¹⁵⁰ Godine 2008. godine lokalitet je uključen u projekt rekognosciranja šireg našičkog područja. Tom je prilikom utvrđeno da je stanje utvrde alarmantno jer s ulazne kule pada kamenje, a ostatak se utvrde nalazi u šipražju te je upozoreno da je vjerojatno krajnje vrijeme da se utvrda istraži i konzervira. Južno ispod Bedemgrada, na povećem ravnjaku, u sjevernom profilu iznad jarka uz cestu, zamijećen je kulturni sloj s kamenom i opekom te nešto nalaza kasnosrednjovjekovne keramike.¹⁵¹ Godine 2015. odrađena je geodetska izmjera koja je obuhvatila nekoliko radnji. Tom prilikom odrađeno je 3D lasersko skeniranje s izradom georeferenciranog 3D modela u obliku oblaka točaka te fotogrametrijsko snimanje iz zraka. Za potrebe izrade geodetske situacije izrađen je i digitalni ortofoto visoke rezolucije. Iznova je utvrđeno da, osim jedne intervencije iz nepoznatog vremena kojom je sanirano oštećenje na pročelju kule, na ovom kulturnom dobru nikada nisu izvršeni zaštitni radovi.¹⁵² Stoga, iako je vidljiva zainteresiranost koju ovaj lokalitet pobuđuje, a koja ujedno svjedoči i njegovoj

¹⁴⁸ Horvat 1977, 7-10.

¹⁴⁹ Horvat 1977, 11.

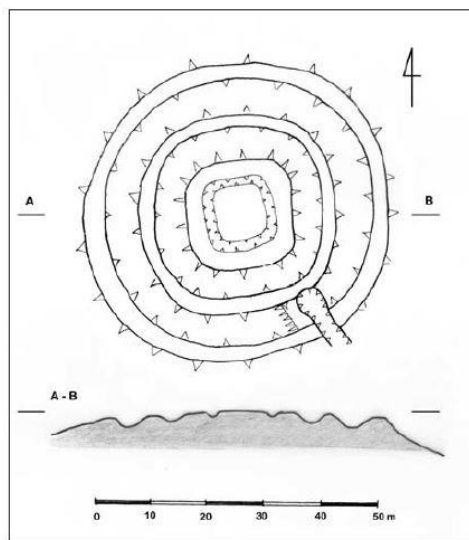
¹⁵⁰ Horvat 1977, 15.

¹⁵¹ Marković, Jurković 2009, 145.

¹⁵² Mihelić, Sanjin, Jasna Jurković, „Bedemgrad“, *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*, ur: Zoran Wiewegh. (Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016), 11.

važnosti, nikada se nije pristupilo niti nužnoj potrebi konzerviranja ovog vrijednog spomenika, a kamoli provođenju probnih ili sustavnih arheoloških istraživanja.

Oko 600 metara istočno od Bedemgrada, na hrptu nadmorske visine od 343 metara, smjestio se još jedan prapovijesni i srednjovjekovni arheološki lokalitet, **Gradac Našički – Crni potok, istok**. Riječ je o visinskom gradištu koje se sastoji od tri koncentrična jarka, s promjerom vanjskog ruba 51,5 x 50,5 metara. Dimenzije i neposredna blizina Bedemgrada svjedoče o važnosti ovog lokaliteta na kojemu je prikupljen veći broj tipičnih kasnosrednjovjekovnih ulomaka keramike te nešto prapovijesnih nalaza.¹⁵³ Lokalitet je iznova obuhvaćen terenskim pregledom 2011. godine. Tom je prilikom prikupljeno još ulomaka, među kojima i dijagnostičke, kasnosrednjovjekovne te prapovijesne keramike za koju se pretpostavlja da je pripadala naselju iz neolitika ili eneolitika. Ovim je terenskim pregledom obuhvaćen i

Slika 5 Gradac Našički - Crni potok (Tkalčec 2012, 127)

kasnosrednjovjekovni lokalitet za koji se pretpostavlja da je kula ili ciglana, a koji se nalazi oko 300 metara zapadno od gradišta Crni potok te 300 metara istočno od Bedemgrada. Razlog ovakvoj interpretaciji lokaliteta **Gradac Našički – Crni potok, zapad** pronalazak je veće količine srednjovjekovnih opeka u komadima.¹⁵⁴ Lokalizacije na položajima Gradac Našički – Crni potok obišla je, i s detaljnim dimenzijama opisala, i Tatjana Tkalčec 2011. godine. Za visinsko gradište Gradac Našički – Crni potok, istok navodi da je središnje uzvišenje promjera 20-ak metara. Specifičnost ovog lokaliteta leži u tome što se sastoji od ravne kvadratične površine 8x8 metara uokolo koje se pruža plitki, manji jarak, dok je sam rub opet naglašen te se nalazi u istoj ravnini kao i centar uzvišenja.¹⁵⁵ Iz detaljnih dimenzija možemo iščitati da je riječ o impozantnom kasnosrednjovjekovnom gradištu čije bi istraživanje omogućilo tumačenje odnosa i razloga postojanja gradišta u blizini utvrde Bedemgrad. Ova dva lokaliteta, zajedno s Bedemgradom, na malom prostoru čine jednu iznimno bogatu arheološku cjelinu.¹⁵⁶ Obližnji lokalitet **Gradac Našički – Božino brdo 1** ostatak je neke veće cjeline, ali je teško

¹⁵³ Marković, Jurković 2009, 145.

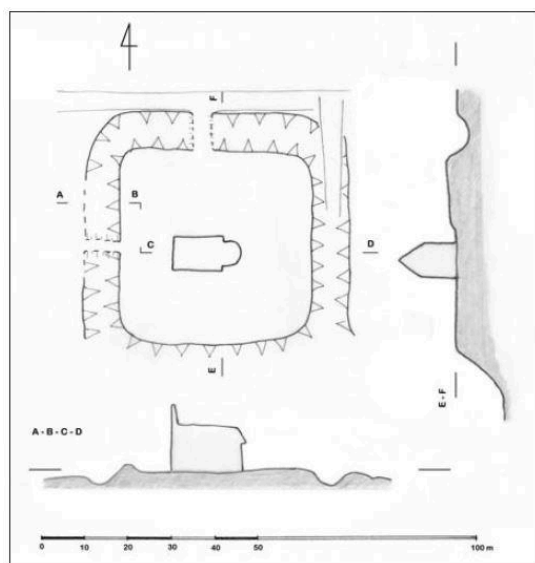
¹⁵⁴ Minichreiter, Kornelija, „Gradac Našički – Eksploatacijsko područje“, *Hrvatski arheološki godišnjak 8/2011*, ur: Zoran Wiewegh, (Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2012), 24.

¹⁵⁵ Tkalčec, Tatjana, „Rekognosciranje srednjovjekovnih gradišta na području bilogorskog kraja i Zapadne Slavonije 2011. g.“ *Annales Instituti Archaeologici*, VIII/2012, 126-127.

¹⁵⁶ Minichreiter 2012, 24.

pretpostaviti je li riječ o srednjovjekovnom gradištu ili o prapovijesnom tumulu. Uzmemo li se u obzir i drugi obližnji lokaliteti (Božino brdo 1, 2 i 3, Gradac Našički - Brazda), na kojima pronalazimo potencijalne ostatke prapovijesnih, antičkih i srednjovjekovnih struktura¹⁵⁷, jasno je da ovo područje obiluje arheološkom ostavštinom neupitnog značaja. Usmjerenim istraživanjima i sustavnim trudom moglo bi se stvoriti jasniju sliku arheološkog krajolika i začeti proces interpretiranja ovog prijelaza preko Krndije kao jedne od glavnih prometnih sastavnica na širem području.

Još jedan lokalitet u blizini Gradca Našičkog podsjeća na utvrdu. Lokalitet **Zoljan – Vranović, Tajnovac** smješten je na jednom od manjih brežuljaka sjevernog krndijskog podgorja, uz sjeverni rub šume Vranović, između zoljanskog zaselka Tajnovac i našičke cementare. Na ovome mjestu usmenom je predajom sačuvan toponim „Zidina“. Na većem prostoru vidljiv je razvučeni građevinski kamen.¹⁵⁸ Daljnja istraživanja definirala bi položaj i prirodu ovog lokaliteta u odnosu na prethodno navedene lokalitete u okolici Bedemgrada i potvrdila ili opovrgnula pretpostavku naravi lokaliteta koju su arheolozi donijeli prilikom rekognosciranja. U nastavku daljnjeg kretanja prema istoku nalazi se specifičan lokalitet crkve na gradištu, **Martin Našički – crkva sv. Martina**. Riječ je o iznimno važnoj crkvi koju su u

Slika 6 Martin Našički - crkva Sv. Martina (Tkalčec 2012, 126)

prvoj polovini 13. st. izgradili templari.¹⁵⁹ Crkva je najvjerojatnije bila sjedište templarskog našičkog preceptorata. Nekadašnji kompleks osim crkve sadržavao je i *domus*, razne gospodarske zgrade i ostale pomoćne objekte. Danas nisu vidljivi tragovi tih građevina, osim pojedinačnih neravnina na tlu kvadratičnog platoa dugog 75 metara, a koji se nalazi zapadno od crkve i od nje je odvojen obrambenim jarkom.¹⁶⁰ Izvorno manja jednobrodna templarska crkva sv. Martina vjerojatno je pregrađena u drugoj polovini 13. ili krajem 13. i početkom 14. st. Nakon te je

¹⁵⁷ Marković, Jurković 2009, 144-146.

¹⁵⁸ Marković, Jurković 2009, 146.

¹⁵⁹ Dobronić, Lelja, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za likovne umjetnosti, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1984, 120.

¹⁶⁰ Ivanušec, Ratko, „Crkva sv. Martina u Martinu kod Našice“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, vol. 43/44, no. 43/44, 2020, 8-9, 18.

pregradnje na zapadnoj strani crkve prigraden i zvonik koji je mogao imati visinu od dvije ili tri etaže.¹⁶¹ Imajući važnost ove crkve na umu, za očekivati bi bilo da će na njezinom području biti provedena adekvatna arheološka istraživanja. Ipak, izuzmemo li zainteresiranost povjesničara umjetnosti, crkva i njezino područje ostaju neistraženi. Godine 2011. Tatjana Tkalčec je uz terenski pregled gradišta u Gradcu Našičkom svojim istraživanjem obuhvatila i gradište oko crkve sv. Martina. Evidentirala je da je crkva smještena na središtu povišenog platoa kvadratnog tlocrta dimenzija 48 x 45 metara. Plato je s triju strana branjen širokim jarkom usječenim u padinu brijega, dok je s četvrte, južne strane, zaštićen strmom padinom. Razlika u nivelacijama gradišta i podnice crkve ukazuje na mogućnost da oblikovanje gradišta možda nije istovremeno s podizanjem crkve. Odnosno, postoji mogućnost da je gradište oblikovano u nekom kasnijem razdoblju. Na gradištu nije zamijećen bedem, ali je na oranicama istočno i sjeveroistočno od gradišta s crkvom pronađen znatan broj ulomaka kasnosrednjovjekovne keramike.¹⁶² Pronalazak ulomaka keramike na okolnim oranicama odgovara navodima o postojanju većeg kompleksa, ali ukazuju i na potencijalnu centralnu funkciju kakvu je ovakav objekt zasigurno imao. Lokalitet je važan za ovaj rad u tom pogledu što se oko crkve u nekom vremenu formiralo gradište čime je ona ujedno postala i obrambeni objekt. Primjer sličnog razvoja pronalazimo u Crkvarima kraj Orahovice. Ondje je ranogotička jednobrodna dvoranska crkva u konačnoj razvojnoj fazi postala velika trobrodna gotička crkva sa zvonikom, okružena dubokim obrambenim jarkom.¹⁶³ Odnosno, u jednoj od faza gradnje oko središnje je zaravni iskopan jarak dubok oko 8 m čime je brežuljak na kojem se crkva nalazi preinačen te je služio i u obrambene svrhe.¹⁶⁴ Arheološka istraživanja crkve sv. Lovre u Crkvarima pokazala su da je ovo gradište oblikovano tek iza sredine 15. st.¹⁶⁵ Moguće je da crkva sv. Martina u Martinu kraj Našica prati sličan razvoj. Taj bi slučaj dodatno naglasio važnost ove crkve i lokaliteta koji se rasprostire u kontekstu s njom.

Gorjani su jedan od najvažnijih srednjovjekovnih lokaliteta istočne Slavonije. Gorjani se u izvorima javljaju 1244. godine, u ispravi kralja Bele IV., kao zemljište ili posjed (*terra de Gora*), dok isprava iz 1527. godine donosi podatak da je posjed pripadao istoimenoj utvrdi. Najznačajniji događaj za razvoj Gorjana bio je dolazak pod vlast Ivana i Stjepana od roda

¹⁶¹ Ivanušec 2020, 19.

¹⁶² Tkalčec 2012, 126.

¹⁶³ Tkalčec, Tatjana, „Odabir mjesta za pokop djece u novom vijeku na primjeru Crkvara kod Orahovice“, u: *Grobља i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, ur: Siniša Krznar, Tajan Sekelj Ivančan, Tatjana Tkalčec, Juraj Belaj, Zbornik Instituta za arheologiju, knjiga 4, Zagreb: Institut za arheologiju, 2016, 162.

¹⁶⁴ Tkalčec, Tatjana. „Crkvari – crkva Sv. Lovre 2005.“ *Annales Instituti archaeologici*, 11/2006, 23.

¹⁶⁵ Tkalčec 2012, 126

26. 2502
1878

Gradina leži izvan zemlji
stvarnog posjednika pr.
zemljopos. kart.
Dužina a ... 2.0 m
" b ... 2.5 m
" c ... 1.5 m
" d ... 2.5 m
Dužina stran 8.5 m
Širina i' dubina 2.5 m
duboke.

Sijever

Pročet stare gradine u par-
kialnom ošljiviku u Borjanih.

Djarkovo kranjca 1879

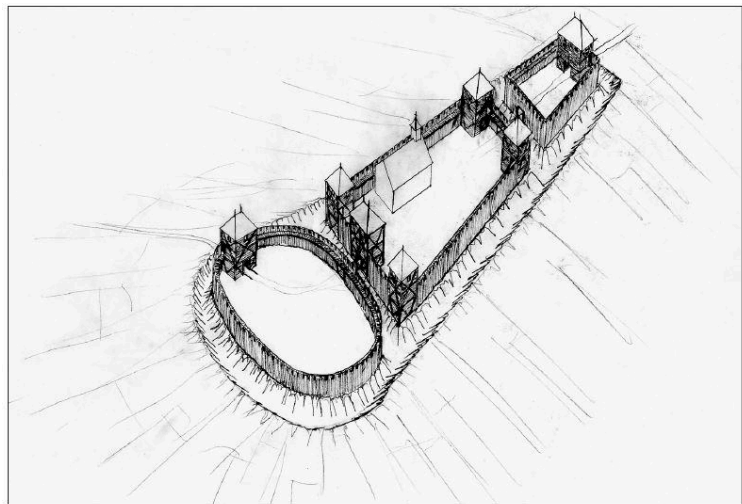
Mjesec 5: 2880

Amin Khanov
podpisu inženira

Prva amaterska istraživanja na ruševinama srednjovjekovne Gore izvršio je 1874. kapelan Antun Bogetić. Istraživao je unutar zidina utvrđenoga objekta za koji se smatralo da je plemićki grad obitelji Gorjanski.¹⁶⁷ Godine 1879. napravljena je geodetska snimka koja je ukazala na

¹⁶⁷ Regan, Krešimir, „Gorjani – Srednjovjekovno sijelo plemićke obitelji Gorjanski“, *Scrinia Slavonica*, 6, (2006), 130.

utvrdu pravilnog kvadratnog tlocrta dimenzija 62 x 62 metara s debljinom zidova od 2,5 metara. Zlatko Karač za ovu utvrdu smatra da je riječ o gorjanskom kaštelu nastalom najranije oko sredine 14. st.¹⁶⁸ S druge strane, Krešimir Regan smatra da je na geodetskoj snimci zabilježena utvrđena palača Lovre Iločkog s početka 16. st., koja se nalazi jugoistočno od srednjovjekovne Gore u Gorjanima. Prema njemu, plemićki grad se nalazio sjeverozapadno od naselja te je ta utvrda, dimenzija 140 x 50 metara, tipičan predstavnik plemićkih gradova kakvi su se gradili na hrvatskom prostoru u razvijenom srednjem vijeku.¹⁶⁹ Građevni ostaci onoga što Karač smatra gradištem uništeni su 1880. godine¹⁷⁰, a zemljani planum je poravnat oko 1960. godine.¹⁷¹ Iako je, čini se, Bogetić naišao na razne strukture utvrde, njegov navod da je odlučio da se počne „*zabavljati kopanjem*“¹⁷² vjerno opisuje nedostatak arheoloških informacija dobivenih iz njegovih sažetih i amaterskih opisa iskopanog. Iako je srednjovjekovna povijest Gorjana od početka 19. st. predmetom velikog zanimanja i tema radova brojnih povjesničara i arheologa¹⁷³, skromna amaterska iskopavanja te geodetski snimak iz 19. st. najdalje je što se po pitanju arheoloških istraživanja utvrde/a došlo. Nedostatak istraživanja lokaliteta poput utvrde sijela moćne srednjovjekovne obitelji Gorjanski adekvatan je prikaz interesa, ali i našeg poznavanja utvrda i obrambenih elemenata važnih srednjovjekovnih središta na području (istočne) Slavonije.

Slika 8 Hipotetička rekonstrukcija plemićkog grada gorjanskih potkraj XIV. stoljeća (Regan 2006, 152)

Nedaleko Gorjana, srednjovjekovna đakovačka katedrala nalazila se unutar bedema srednjovjekovne utvrde u **Đakovu**. Zvonko Bojčić je 1993. proveo arheološka istraživanja srednjovjekovne katedrale. S obzirom na to da se katedrala nalazila unutar utvrde, te se

¹⁶⁸ Karač 2014, 418

¹⁶⁹ Regan 2006, 131-135.

¹⁷⁰ Kamen iskopan na području utvrde korišten je za izgradnju cesta. I sam Bogetić navodi „(...) a kamen se može za dvostruk novac ljudem, koji cestu Djakovo – Podgoračku grade prodati.“ (Bogetić, Antun, „Odgovori na neka pitanje Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine“, *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku*, 12 (1875), 131)

¹⁷¹ Karač 2014, 418

¹⁷² Bogetić 1875, 130.

¹⁷³ Vidi: Regan 2006, 129-131.

njezinim istraživanjem dobivaju informacije o utvrđi, ovdje ću ukratko navesti rezultati interpretacija tih istraživanja. Prilikom istraživanja nađeno je nekoliko kamenih ulomaka, najvjerojatnije dijelova srednjovjekovne katedrale, koje se datira u početak 15. st. Prema sačuvanom kapitulu, i Josip Brunšmid i Dijana Vukičević-Samaržija smatraju da je katedrala ranogotička.¹⁷⁴ Dragan Damjanović, kombinirajući arhivske, grafičke te arheološke izvore donosi brojne informacije o ovoj crkvi. Arheološka istraživanja su se pokazala utoliko važnima što nađeni fragmenti arhitektonske opreme stare crkve, uz današnji biskupski oratorij i jedini očuvani ostatak srednjovjekovne građevine, svjedoče da je nedvojbeno riječ o gotičkoj građevini, a ne romaničkoj, kako dio autora tvrdi, naglašava Damjanović.¹⁷⁵ Što se gotičkog kaštela tiče, kako ga naziva Zlatko Karač, sačuvan je dio zapadnog gotičkog zida u dužini od 40 m. Zid je visine 10 metara, a debljine 120 cm te je građen opekom. Južni i istočni zid strukturno su također sačuvani kao dio današnjeg baroknog dvorca, dok je sjeverni zid s dvije kule srušen 1868. godine prilikom početka gradnje katedrale.¹⁷⁶

Godine 2015. Institut za arheologiju, u suradnji sa Zavičajnim muzejom Našice pregledao je teren u dijelovima općine Našice i Koška kao dio projekta „*Strategic use of landscape*“.¹⁷⁷ U sklopu pregleda našao se i lokalitet **Lug Subotički-Gradine** koji je bio otprije poznat. Ovom je prilikom dokumentirano postojanje groblja, naselja te utvrde.¹⁷⁸ Autori smatraju da se ovdje nalazi *castellum Zombathel* kojeg spominje Josip Bösendorfer.¹⁷⁹ Velika količina kasnosrednjovjekovne keramike i ljudskih kostiju rasutih po polju sugeriraju važnost i veličinu ovog lokaliteta.¹⁸⁰ Među nalazima posebno se ističe fina crveno slikana gotička keramika. Nažalost, kao brojni lokaliteti u ravnici, i ovaj je već znatno devastiran intenzivnom obradom zemlje.¹⁸¹ Prilikom jednog drugog sustavnog rekognosciranja našičkog područja običen je i lokalitet **Podgorač –Podrum (Bostan)** koji se nalazi na brežuljku zapadno od središta naselja Podgorač. Još je u objavi rezultata rekognosciranja terena oko Podgorača između 1965. i 1978. godine Zorko Marković pretpostavio da ovaj lokalitet predstavlja točno mjesto

¹⁷⁴ Filipec, Krešimir, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, (Zagreb: Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb – Lohor), 21-22.

¹⁷⁵ Damjanović, Dragan, „Srednjovjekovno-barokna đakovačka katedrala i njezina sudbina“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 40 (2008), 153.

¹⁷⁶ Karač 2004, 404-405.

¹⁷⁷ Marković, Zorko, Katarina Botić, „Našice – šire područje“, *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*, ur: Zoran Wiewegh, (Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016), 50.

¹⁷⁸ Marković, Zorko, Katarina Botić, „New Knowledge about the medieval settlements of Našice region“, u: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ur: Tajana Sekelj Ivančan, Tatjana Tkalcic, Siniša Krznar, Juraj Belaj, (Zagreb: Institut za arheologiju, 2017), 484.

¹⁷⁹ Marković, Botić 2016, 52.

¹⁸⁰ Marković, Botić 2017, 496.

¹⁸¹ Marković, Botić 2016, 52.

srednjovjekovnog utvrđenog grada Podgorača.¹⁸² Oko središnjeg uzvišenja, za koje Zorko Marković i Jasna Jurković smatraju da predstavlja ostatke srednjovjekovne utvrde koju Bösendorfer spominje kao *Castellanus de Poygaracz*, vide se tragovi opkopa, osobito na zapadnoj strani. Na tom je prostoru krajem 19. st. grof Pavle Pejačević izgradio podrum za gospodarske potrebe pri čijem je kopanju, navodno, pronađeno nekoliko ljudskih kostura i ćupova. Središnji je prostor pretpostavljene utvrde obrastao gustom vegetacijom pa ga nije bilo moguće pregledati. Nalazi prikupljeni na njivi smještenoj na sjeveroistočnoj padini podno utvrde kao i oni pronađeni na njivi s južne strane, zajedno s nekim starim nalazima, lokalitet datiraju u kasni srednji vijek (14.-16. st.).¹⁸³ Na lokalitetu **Rakitovica – Serkovine**, na povišenom položaju uz rijeku Karašicu južno od naselja Rakitovica, nalazi se moguće gradište. Autori navode da postoji mogućnost da je za opkop gradišta iskorišten stari meandar Karašice jer snimka iz visine jasno pokazuje položaj gradišta i jarka/meandra oko njega. Na lokalitetu je pronađena veća količina keramike, rimskih tegula, opeke i drugih pokazatelja građevinske aktivnosti. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na to da je riječ o većem utvrđenom srednjovjekovnom lokalitetu s tragovima čvrstih zidanih objekata, što će, nadamo se, u budućnosti potvrditi ili opovrgnuti daljnja arheološka istraživanja.¹⁸⁴ Lokalitet **Marjanski Ivanovci – Otok** uočen je prilikom daljinske interpretacije zimskih satelitskih snimki. Riječ je o zemljanoj strukturi pravilnog trokutastog tlocrta, sa stranicama duljine oko 200 metara. Kasniji terenski pregled pokazao je da je riječ o jako zarasloj strukturi s nasipom visine i do 2 metra na zapadnom dijelu. Autori smatraju da je riječ o srednjovjekovnoj utvrdi koja je najvjerojatnije funkcionirala u kasnom srednjem vijeku s obližnjim naseljem na lokalitetu Marjanski Ivanovci – Žagrovac.¹⁸⁵ Sustavnim terenskim pregledom valpovačkog područja 2010. godine obuhvaćen je lokalitet **Harkanovci – Gradine**. Lokalitet se nalazi sjeverozapadno od naselja Harkanovci, u šumi uz rijeku Vučicu i rječicu Breznicu. Sastoji se od tri različita velika opkopa, od kojih je najdublji dubok oko 5 metara, dok je središnji krug širok oko 40 metara. Voda je u opkop vjerojatno dolazila iz okolnih rijeka Vučice i Breznice.

¹⁸² Marković, Zorko, „Rezultati arheološkog rekognosciranja terene oko Podgorača 1965-1978. godine“, *Glasnik slavonskih muzeja*, 36, 30.

¹⁸³ Marković, Zorko, Jasna Jurković, „Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2010. godine“, *Annales Instituti Archaeologici*, VII/2011, 105.

¹⁸⁴ Kalafatić, Hrvoje, Bartul Šiljeg, „Općine Donji Miholjac, Marijanci i Belišće“, *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*, ur: Zoran Wiewegh (Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016), 59; Kalafatić, Hrvoje, Bartul Šiljeg, „Terenski pregled na prostoru općina Belišće, Marijanci i Donji Miholjac u 2015. godini“, *Annales Instituti Archaeologici*, XII/2016, 170-172.

¹⁸⁵ Kalafatić, Hrvoje, Bartul Šiljeg, „Općine Donji Miholjac, Marijanci i Belišće“ (2016), 59; Kalafatić, Hrvoje, Bartul Šiljeg, „Terenski pregled na prostoru općina Belišće, Marijanci i Donji Miholjac u 2015. godini“ (2016), 170.

Zbog ovih karakteristika valjano je pretpostaviti da je riječ o srednjovjekovnoj utvrdi.¹⁸⁶ Kao što se može primijetiti, rezultati pregleda nekih pretpostavljenih gradišta dali su skromne podatke pa je u slučaju karakteriziranja lokaliteta kao gradišta prvenstvenu ulogu igrala morfologija terena odnosno interpretacija iste te neki prijašnji zapisi ili informacije drugih istraživača. Tako je, na primjer, oko 1.5 km južno od naselja **Branjin Vrh** 1964. godine otkriven srednjovjekovni „Baranja var“. Kornelija Minichreiter navodi da ostaci utvrđenja zauzimaju površinu od oko 100 x 100 metara te da su još 1964. godine bili uočljivi ostaci pravokutnog bedema.¹⁸⁷ Zatim, tijekom obilaska terena 1986. godine u Kneževu je, na lokalitetu **Kneževo – Crna bara**, uočeno gradište na platou promjera 50 metara. Na temelju ranijeg iskopa na platou, u kojemu se vide ostaci srednjovjekovnih temelja, Kornelija Minichreiter zaključuje da je riječ o gradištu jer je imalo zidove od čvrstog materijala.¹⁸⁸ Prilikom terenskog pregleda arheoloških lokaliteta u Valpovštini 2010. godine, pregledan je i lokalitet **Zelčin – Močilno (Gradine)**. Na terenu su bila vidljiva tri humka, od kojih je jedan uništen. Srednji humak pruža nalaz veće količine kamenih ulomaka cigle te rimske opeke korištene u sekundarnoj upotrebi. Stariji seljani navode da su na ovome mjestu nekada prije još bile vidljive zidine. Zorko Marković i Mirjana Paušak naglašavaju da je riječ o srednjovjekovnoj gradini (gradištu). Južno od ovog lokaliteta na oranicama je pronađeno više antičkih, prapovijesnih, srednjovjekovnih i novovjekovnih nalaza.¹⁸⁹ Prilikom rekognosciranja 2007. godine, zapadno-jugozapadno od naselja Šaptinovci, te istočno-jugoistočno od naselja Bokšić pregledan je lokalitet **Šaptinovci – Kremenjače**. Na postojanje neobične formacije ukazano je 2005. godine, a izlaskom na teren zabilježeni su ostaci srednjovjekovnog nizinskog gradišta s opkopom promjera oko 40 m, kako navode Zorko Marković i Jasna Jurković.¹⁹⁰ Prilikom terenskog pregleda 2008. godine, u šumi Topolovac, na području naselja Klokočevci, prepoznata je morfologija terena koja ukazuje na moguće postojanje gradišta. Na lokalitetu **Klokočevci – Topolovac** se u terenu naziru obrisi gradišta s vidljivim jarcima na sjeverozapadnoj i jugozapadnoj strani, te manje povišenje između njih. Ipak, zbog gustog

¹⁸⁶ Paušak, Mirjana, „Valpovo – šire područje“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010*, ur: Zoran Wiewegh, (Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2011), 64; Marković, Zorko, Mirjana Paušak, „Terenski pregled arheoloških lokaliteta u Valpovštini 2010“, *Annales Instituti Archaeologici*, VII/2011, 100.

¹⁸⁷ Minichreiter, Kornelija. „Arheološko blago Baranje“, *Analiz Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, 5 1986/1987, (1987), 111

¹⁸⁸ Minichreiter 1987, 122.

¹⁸⁹ Marković, Paušak 2011, 98.

¹⁹⁰ Marković, Jurković 2009, 142.

raslinja i šumskog tla, prilikom terenskog pregleda, nije bilo moguće sa sigurnošću ustanoviti je li riječ o srednjovjekovnom gradištu.¹⁹¹

Brojne stručne pretpostavke, navedene u prethodnim redcima, koje su znanstvenici donijeli na temelju podataka koje su dobili raznim metodama tek će biti potvrđene ili opovrgnute nekim budućim istraživanjima. Za sada je, u najmanju ruku, u postojanje navedenih lokaliteta upućena stručna javnost koja ih zbog te informacije može uključiti u neka buduća istraživanja i projekte ili barem voditi brigu o njihovom očuvanju. Kao pohvalnim za potonju ulogu pokazuju se i istraživanja Zlatka Karača. Iako je na mjestima nejasno ili nije navedeno na temelju čega autor donosi određene zaključke, ukazao je na brojne lokalitete koji bi se mogli pokazati gradištima. Na ovome ću mjestu nastojati iznijeti one za koje popratne informacije koje autor donosi o izgledu, dimenzijama, nalazima ili sl. sugeriraju da bi uistinu moglo biti riječ o gradištu. Za neke lokalitete autor, na temelju svoje stručne procjene, navodi potencijalnu narav srednjovjekovnog gradišta iako ondje u terenskom pregledu nisu pronađeni srednjovjekovni već prapovijesni ili antički nalazi ili lokalitet izgledom i dimenzijama s gotovo potpunom sigurnošću ne potvrđuje, što zbog karakterističnih izgleda srednjovjekovnih gradišta zna biti slučaj, upravo takav karakter. Ovakva se istraživanja i radovi pokazuju kao odličan primjer nesigurnosti neinvazivnih metoda u definiranju karaktera i funkcije lokaliteta, ali prvenstveno i kao svjedok kvalitativnoj superiornosti sustavnih terenskih pregleda nad tradicionalnim rekognosciranjem. Sustavni terenski pregled svojim je metodama često u mogućnosti na temelju rasprostranjenosti i odnosa nalaza te drugih parametara utvrditi karakter ili funkciju lokaliteta ili zaključiti da za takvu pretpostavku nije prikupljena dovoljno velika ili kvalitetna količina podataka. Ipak, kao što je prethodno navedeno, i ovakva istraživanja, odnosno bilježenje lokaliteta i pretpostavljanje njihovog karaktera, mogu imati ulogu u arheologiji. Ona upozoravaju stručnu javnost na postojanje lokaliteta te strukovno uže zainteresirane na potencijalnost lokaliteta određenog karaktera. Kao takva, otvaraju mogućnost daljnjim ciljanim istraživanjima, odnosno dovode do prelaska prvotnog praga – evidentiranja i upoznavanja s lokalitetom. Prilikom korištenja rezultata takvih istraživanja u vlastitim istraživanjima važno je držati na umu nedostatak egzaktnosti kao i potvrdnu pristranost koja se u njima često pojavljuje.

Zlatko Karač u svojim je rekognosciranjima te citiranjem literature prilikom objavljivanja istih, na jednom mjestu skupio značajne informacije o nekim utvrdama Đakovštine. Godine

¹⁹¹ Dizdar, Marko, Darija Ložnjak Dizdar, „Terenski pregled dijela trase magistralnog plinovoda Donji Miholjac – Slobodnica u Osječko-baranjskoj županiji“, *Annales Instituti Archaeologici*, V/2009, 136.

2005. provedeno je terensko rekognosciranje gradišta **Paučje – Grad**, u zapadnom dijelu Đakovštine. Tom je prilikom terenski pregledano i snimljeno cijelo područje lokaliteta – središnji kružni plato gradišta te vanjski areal utvrđenja s okolnim padinama, opkopom, nasipom i pristupnim rampama. Zlatko Karač ovaj lokalitet povezuje s nestalom i do tada terenski neubiciranom utvrdom Poljanska koja se spominje u vrijeme turskog prodora 1537. godine.¹⁹² Od nalaza saznajemo za pronalazak sive srednjovjekovne keramike te da je potvrđen i eneolitički sloj.¹⁹³ Sjeveroistočno od sela Ratkov dol, na brijegu povrh potoka Bazovca, nalazi se lokalitet **Ratkov Dol – Gradina**. Arheološko rekognosciranje utvrdilo je da je riječ o velikom gradištu s dubokim koncentričnim opkopom, ukupnog promjera oko 75 metara. Zlatko Karač spominje nalaske srednjovjekovne keramike i postojanje eneolitičkog sloja na ovom lokalitetu.¹⁹⁴ Tajana Sekelj Ivančan naglašava da pokretni materijal ukazuje na kontinuitet korištenja lokacije od prapovijesti pa sve do srednjeg vijeka.¹⁹⁵ Tijekom sistematskih arheoloških rekognosciranja terena Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, obuhvaćeno je i gradište u **Levanjskoj Varoši**. Tom je prilikom utvrđeno da je ono većim dijelom uništeno jer su zidovi uništeni od strane mještana. Kornelija Minichreiter zaključuje da je najvjerojatnije izgrađeno u srednjem vijeku.¹⁹⁶ Zlatko Karač lokalitet

Slika 9 Ostaci utvrde Nevna u Levanjskoj Varoši (Seletković 2018, 62)

¹⁹² Karač, Zlatko, „Paučje – Grad (utvrda Poljanska)“, *Hrvatski arheološki godišnjak 2/2005*, ur: Jasen Mesić. (Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2006), 16-17.

¹⁹³ Karač, Zlatko, „Srednjovjekovne utvrde, gradine i gradišta na području Đakovštine – rekognosciranje i topografija lokaliteta“, u: *Ascendere Historiam – Zbornik u čast Milana Kruheka*, ur: Marija Karbić, Hrvoje Kekez, Ana Novak, Zorislav Horvat, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014), 413.

¹⁹⁴ Karač 2014, 412.

¹⁹⁵ Sekelj Ivančan, Tajana, *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia*, (Oxford: Archeopress BAR, 1995), 188.

¹⁹⁶ Minichreiter, Kornelija, „Arheološka rekognosciranja Slavonije“, *Arheološki pregled*, 20 (1979), 182.

karakterizira kao kružno barsko gradište sa središnjom glavicom te dvostrukim koncentričnim opkopima i nasipima, ukupnog promjera oko 145 metara. Karač naglašava da su na terenu i danas vidljivi tragovi kamena i opeke, dok je većina materijala navodno iskorištena za gradnju župne crkve još 1780. godine te je ostatak materijala iskopan i raznesen 1959. godine. Osim građevnog materijala, u Levanjskoj Vraoši spominje se sloj bakrenodobne gradine te nalazi rimske opeke i miljokaza.¹⁹⁷ Petar Seletković navodi da se određeni primjerci pronađene srednjovjekovne opeke, prema mjernim standardima koje su postavili Ratko Ivanušec i Zorislav Horvat, mogu datirati možda u 13., ali svakako u 14. st.¹⁹⁸

Rezultati pregleda nekih pretpostavljenih gradišta dali su skromne podatke pa je i ovdje u slučaju karakteriziranja lokaliteta kao gradišta prvenstvenu ulogu igrala morfologija terena odnosno interpretacija istih te neke starije informacije. Tako je, na primjer, na brijegu iznad Vuke, 1 km jugoistočno od sela Podgorje, provedeno terensko rekognosciranje gradišta **Banovac**.¹⁹⁹ Riječ je o nepravilnom četverokutnom gradištu, dimenzija oko 30 x 20 metara. Donedavno su ondje postojali i ostaci kamenih zidova te su 1988. godine iskopani blokovi bijelog priklesanog kamena. Gjuro Szabo je 1905. na ovom lokalitetu zabilježio „gotski sanktuarij“. Godine 1918. na lokalitetu je još postojao ugao zida visine 4 metara te Zlatko Karač smatra da je najvjerojatnije riječ o gradištu gotičke utvrđene crkve sv. Ivana.²⁰⁰ Na seoskom groblju naselja **Dragotin** nalazi se ranogotička crkva Blažene Djevice Marija. Smještena je povrh Kaznice na kružnom nepravilnom gradištu, dimenzija 65 x 75 metara, nadvišenom 2,5 metara nad okolinom. Karač navodi da je crkva s kraja 13. st., a još se 1875. godine spominju ostaci zidina oko crkve te kamen, opeka i prapovijesna keramika. Zlatko Karač smatra da je vjerojatno riječ o utvrđenoj crkvi s funkcijom refugija te navodi da se u arheološkoj literaturi spominje „ranosrednjovjekovna gradina“ kod Dragotina.²⁰¹ Na lokalitetu **Budrovci – Podbrđe**, prema navodu Zlatka Karača, sjeverno od ceste prema Đurđancima, arheološka literatura spominje srednjovjekovno utvrđenje. Stoga Karač navodi da je ondje donedavno postojalo malo kružno barsko gradište.²⁰² Nedaleko pretpostavljenog nestalog gradišta, 1,5 km jugoistočno od sela Budrovci, kod Panjske šume nalazi se lokalitet **Budrovci – Gradina**. Karač

¹⁹⁷ Karač 2014, 414.

¹⁹⁸ Seletković, Petar, „Plemićki posjed Nevna u srednjem vijeku“, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, vol. 18, no. 1, (2018), 32-33.

¹⁹⁹ Karač, Zlatko, „Srednjovjekovno gradište Banovac-Podgorje kod Đakova“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 24 (1992), 102.

²⁰⁰ Karač 2014, 417. Vjekoslav Jukić je na osnovi zatečenog stanja prilikom posjete Podgorju skloniji uvrstiti ga u srednjovjekovne utvrde (Jukić, Vjekoslav, *Otkrivena ravnica: srednjovjekovna umjetnost Istočne Slavonije*, Zagreb: Izdanja Anri barbarus, 2011, 227)

²⁰¹ Karač 2014, 416.

²⁰² Karač 2014, 419.

navodi da se ondje također donedavno nalazilo gradište. Riječ je o četverokutnom zemljanom gradištu dimenzija oko 70 x 70 m, koje se nad okolinom nadvisuje 2.5 metra. Zlatko Karač još navodi da se na ovome lokalitetu spominju tragovi neolitičke keramike te da je gradište uništeno oko 1979. godine.²⁰³ Prilikom definiranja određenih lokaliteta možemo reći da je u potpunosti riječ o pretpostavci karaktera jer nalazi iz skromnih prethodnih pregleda sugeriraju suprotno. Tako se, na primjer, iznad ušća Rita u Jošavu, 3 km jugoistočno od sela Viškovci, nalazi ovalna „gradina“ s opkopom i nasipom, dimenzija 100 x 70 metara. Na lokalitetu **Viškovci – Gradina** spominju se raniji nalazi neolitičke i eneolitičke keramike te rimskih opeka. Iako srednjovjekovni građevinski sloj za sada nije indiciran, Zlatko Karač naglašava da „ima drugih medievalnih nalaza.“²⁰⁴ U svojem je arheološkom rekognosciranju Kornelija Minichreiter pak navela da se na lokalitetima „Viškovci – (...) 'Petljak i gradina'“ pronalaze ulomci cigle i rimske keramike, a da ima i manji postotak prapovijesne keramike.²⁰⁵ Drugom prilikom Minichreiter navodi da Gradina u Viškovcima ima jedan opkop što se vidi u profilu brežuljka. Elipsoidnog je oblika, obrasla niskim raslinjem, a njezin centralni dio uočljivo se uzdiže prema sredini. Zanimljivo je što se s ovog položaja vidi katedrala u Đakovu zbog čega ona dominira cijelim okolnim terenom.²⁰⁶ Ovakvo razlikovanje u definiranjima lokaliteta i zabilježenim nalazima svjedoči skrušenosti zaključaka i informacija koje možemo dobiti nesustavnim terenskim pregledima kao i različitostima u interpretacijama koje iz toga proizlaze. Još jedan lokalitet koji valja spomenuti je **Krndija – Gradina**. Lokalitet se nalazi pola kilometra zapadno od sela Krndija prema Budimcima. Lokalitet se spominje 1891. godine, a 1920. Szabo navodi „*neznatne ostatke sredovječnoga grada kod Budimaca*.“ Zlatko Karač naglašava da je ondje do 1926. godine stajala kula zidana opekama te da je po sjećanju lokalnih žitelja ovo nizinsko barsko gradište (*Wasserburg*) imalo nasipe i opkope. Na lokalitetu je prepoznat eneolitički sloj, u blizini je otkriven nalaz republikanskih denara te se spominju drugi antički nalazi. Sudeći po nalazima, postoji mogućnost da je riječ o rimskoj, a ne srednjovjekovnoj utvrdi. Lokalitet je uništen melioracijama oko 1960. godine.²⁰⁷ Među lokalitetima i potencijalnim lokalitetima gradišta, Zlatko Karač spominje još i, prvenstveno, naselja Kolokušica, Đakovačka Satnica i Koritna te još neke lokalitete s indikativnim

²⁰³ Karač 2014, 420. Jugozapadno od sela Budrovci kod željezničke stanice nalazi se eneolitička gradina koja prema Zlatku Karaču također nosi naziv „Budrovci – Gradina“. (Karač 2014, 419-420)

²⁰⁴ Karač 2014, 415.

²⁰⁵ Minichreiter 1979, 182.

²⁰⁶ Minichreiter, Kornelija, „Rekognosciranje arheoloških lokaliteta na terenu općine Đakovo“, *Glasnik slavonskih muzeja*, 37, 1978, 40-41.

²⁰⁷ Karač 2014, 419.

toponimima.²⁰⁸ Ove lokalitete, iako Zlatku Karaču po morfologiji sugeriraju narav gradišta, ne navodim jer su na njima pronađeni nalazi iz drugih razdoblja, a ne srednjeg vijeka, i jer na nekima nije ni utvrđena morfologija terena koja sugerira postojanje gradišta već se na temelju toponima i izvora donose pretpostavke o vjerojatnom postojanju gradišta u određenom perimetru.

²⁰⁸ Karač 2014, 416-422.

b. Vukovarsko-srijemska županija

Srednjovjekovni Ilok, Zvizdan-grad i Virgrad tri su utvrde Vukovarsko-srijemske županije na kojima su vršena arheološka iskopavanja. Ilok je, kao jedno od najvažnijih srednjovjekovnih središta Hrvatske, uključen u projekt „Istraživanje, obnova i revitalizacija kulturne baštine Ilok – Vukovar – Vučedol.“ Time je omogućeno ostvarivanje razmjera istraženosti kakve ne pronalazimo niti na jednoj drugoj utvrdi istočne Slavonije. Istraživanja u Iloku iznjedrila su rezultate neprocjenjive vrijednosti. Njima smo u mogućnosti služiti se već u sadašnjem stadiju objavljenosti, što dodatno svjedoči bogatstvu znanja koje ćemo posjedovati kada uslijedi potpuna znanstvena analiza i objava rezultata istraživanja. Zbog velike istraženosti Iloka u ovome ću radu iznijeti kratak pregled otkrivenog te stvoriti povijesni kontekst kako bih ukazao na mogućnost razine razumijevanja utvrde kada se historija i arheologija predaju detaljnom istraživanju. Probna arheološka iskopavanja provedena na Zvizdan-gradu i sustavna zaštitna arheološka istraživanja na Virgradu, koja su stala na jednoj sezoni iskopavanja, opsegom se ni približno ne mogu mjeriti istraživanjima u Iloku. No, upravo su ova istraživanja svjedok vrijednosti izvedbe barem ograničenih istraživanja, u nedostatku izdašnjih sredstava. Njima su dobivene zanimljive i vrijedne informacije o nekad skrivenim i zaboravljenim utverdama. Osnovne informacije dobivene o ovim dvjema utverdama skrivenima pod slavonskim šumama, omogućavaju bolje poznavanje ostalih sličnih lokaliteta kao i stvaranje polaznih pretpostavki i priprema u eventualnom istraživanju istih. U raznim projektima rekognosciranja na području Vukovarsko-srijemske županije, pregledani su brojni lokaliteti koje dostupni povijesne izvori i morfologija terena karakteriziraju kao važne utvrde u ovom dijelu Hrvatske. To su lokaliteti Antin – Hermangrad, Hrapkovo, Ivankovo – Bedemgrad, Kolečvar, Nuštar – Zidine, Jaruge – Selišta, Cerna – Gradac, Grac – Sv. Lovro, Baćino – Čilije, Sotin – Gradina i Bogdanovačka gradina. Svi oni naslućuju postojanje važnih srednjovjekovnih utvrda, odnosno obrambenog sustava nastalog u krajoliku koji ne pruža puno prirodnih karakteristika pogodnih za obranu, što ih čini iznimno zanimljivim i važnim predmetom istraživanja.

S obzirom na to da je **Ilok** najviše istraženi lokalitet u ovome radu, za početak ću pružiti detaljan povijesni kontekst kako bi čitatelj mogao što bolje vrjednovati rezultate arheoloških istraživanja. Srednjovjekovni grad Ilok smjestio se na prapornom grebenu iznad Dunava. Taj greben slijedi izduženu formu koja je zadana prirodnim reljefom te se s njegove tri strane nalaze prirodne strmine, dok je na zapadnoj strani iskopana obrambena graba.²⁰⁹ Ilok je bio

²⁰⁹ Radić, Mladen, *Povijest velikaškog roda Iločkih u svijetlu arheoloških istraživanja s osobitim osvrtom na Ružicu-grad i Ilok*, neobjavljeni doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2014, 179.

najrazvijenije srednjovjekovno gradsko naselje na području međurječja Drave, Save i Dunava. Prva pisana svjedočanstva o Iloku odnose se na 1300. godinu te spominju Ugrina, sina Pouša Iločkog, pripadnika velikaške obitelji Csák.²¹⁰ Pouša se smatra najstarijim poznatim pretkom grane roda Csák kojoj će Ilok s vremenom postati glavnim posjedom. Prema istraživanjima mađarskih povjesničara, Pouš je bio župan nekoliko županija te glavni tavernik Bele IV kao hercega te vjerojatno prvi poznati ban Severina. Umro je prije 1240. godine i iza sebe ostavio najistaknutijeg člana čitave iločke grane roda Csák – Ugrina.²¹¹ Ugrin je nanizao brojne uspjehe i titule pa je tako od 1301. do 1311. bio župan četiriju županija, a od 1307. do 1309. godine i glavni kraljev tavernik. Prema Stanku Andriću, Ugrin je nedvojbeno posjedovao Ilok te je bio i prvi graditelj tamošnje utvrde. Ipak, potrebno je naglasiti da se Ilok prvi put spominje u posjedu njegova sina Nikole.²¹² Ne dostigavši slavu svoga oca u prvom dijelu svog života, Nikola je u posljednjim godinama, nakon što je ranjen u Ludovikovom pohodu na Napulj, obnašao važne funkcije u kraljevstvu i umro 1359. godine.²¹³ Nikola Kont je jedan od najvažnijih ugarskih velikaša za vladanja kralja Ludovika I. Uz brojne uspjehe i titule koje je prisvojio u životu, 1364. godine postaje vlasnikom Iloka pošto je izumrla obitelj, takozvanih, prvih Iločkih od roda Csák.²¹⁴ Pred kraj života Nikola Kont pada u nemilost kralja što je, čini se, ostavilo traga na njegovim sinovima jer Bartol i Nikola nisu vršili nikakve državničke službe. Također, čini se da su umrli relativno mladi. No, u svemu tome važna je činjenica da nije došlo do smanjivanja njihovih posjeda već su ih zadržali i prenijeli narednom naraštaju.²¹⁵ U vrijeme njihove vlasti Ilok je nakratko 1387. godine izgubljen, te je dospio u ruke Gorjanskih. Kasnije su ipak Kontovi sinovi uspjeli iskupiti založene pripadnosti grada Iloka. Sljedeća generacija, Ladislav i Emerik, tijekom narednih četvrt stoljeća prenijeli su težište obitelji u Ilok.²¹⁶

Stoga, dok Ilok u prvim fazama vlasti obitelji Kont nije igrao glavnu ulogu, on tijekom 15. st. postaje središnja rezidencija među posjedima obitelji. Vrhunac Iloka događa se u drugoj polovici stoljeća, kada je njime vladao Nikola Iločki.²¹⁷ Nakon smrti Ladislavovih sinova, Ivana i Stjepana, opstanak Iločkih ovisio je o njihovom puno mlađem bratu, Nikoli.²¹⁸ O životu

²¹⁰ Jelaš 2020, 65-66.

²¹¹ Andrić, Stanko, *Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001, 112-113.

²¹² Andrić 2001, 115-116.

²¹³ Andrić 2001, 119-120.

²¹⁴ Andrić 2001, 129-130.

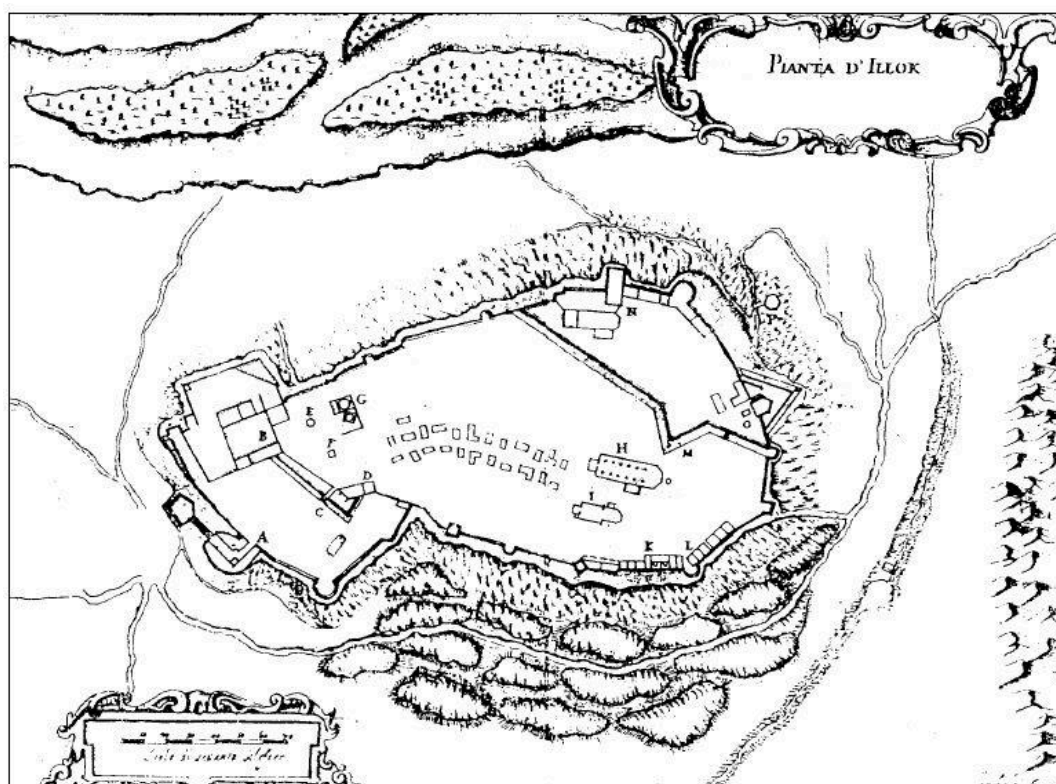
²¹⁵ Andrić 2001, 136-137.

²¹⁶ Andrić 2001, 140.

²¹⁷ Jelaš 2020, 67.

²¹⁸ Radić 2014, 27.

i veličini Nikole Iločkog napisane su tisuće stranica te ih ovdje neću sažimati. Zbog političkih odluka Nikolinog sina Lovre, kraljeva je vojska 1494. godine zauzela Ilok zbog čega je Lovro

Slika 10 Giovanni Bonini: Pianta d'Ilok, 1698./9., Arhiv Odescalchi u Rimu prema Tomićić 2003, 133

bio prisiljen tražiti kraljev oprost. Nakon Lovrine smrti 1524. godine grad dospijeva u kraljeve ruke te ga Osmanlije zauzimaju 1526. godine. Prema Danijelu Jelašu, Ilok je, najkasnije od vremena Nikole Iločkog, bio najbolje uređena gradska općina u donjem međurječju. Nikola je 1453. uspio od Ladislava V. za građane podgrađa ishoditi ista prava kakva su imali građani kraljevskog Budima. Nadalje, odobrenjem Iločkog statuta, koji pobliže govori o općinskom ustrojstvu i pravima građana, od strane Ludovika II., Ilok se uvrstio u red tavernikalnih gradova. Uz unutargradsku i župu u podgrađu, koje su ujedinjene sredinom 15. st., Ilok je bio jedan od rijetkih gradova u ovim krajevima u kojemu su djelovala dva prosjačka reda. Nakon što je u samostanu franjevac opservanata sahranjen Ivan Kapistran, mjesto njegova pokopa, odnosno Ilok, postaje i znamenito svetište. Ilok se značajno i trgovački razvio, prvenstveno zahvaljujući smještenosti na dva važna prometna pravca – Dunav i podunavsku magistralnu cestu. Naposljetku, sa svojim impozantnim obrambenim sustavom te cjelokupnim vlastelinskim kompleksom, koje su pretežito izgradili Nikola i Lovro Iločki, Ilok je mjesto velike koncentracije srednjovjekovne arhitektonske ostavštine, istraživanje koje se u ovome radu nastoji adekvatno valorizirati. Iako je u velikoj mjeri istražen, Ilok nudi još puno

arheološkog potencijala za gradnju priče o veličini ovog dijela Hrvatske u kasnom srednjem vijeku.²¹⁹

Iločka utvrda izduženog je oblika, dužine 470, a širine 60-120 metara. Sjevernu, južnu i istočnu stranu čine jake strmine, dok se na zapadu pruža relativno ravan teren. Na zapadnoj strani nalazi se čelo utvrde čije je utvrđivanje bilo vrlo sofisticirano, s renesansnim značajkama, te duboka graba koja je neprijatelju trebala spriječiti pristup.²²⁰ Obrambeni elementi srednjovjekovnog Iloka sastoje se od kružnih i kvadratnih kula, polukula, bastiona, barbakana te zidina. Prije arheoloških istraživanja provedenih u Iloku, Zorislav Horvat je utvrdio da iločka utvrda općenito pokazuje stilska obilježja sredine 15. pa do početka 16. st. Na zapadnom, najranjivijem dijelu Iloka, unutar utvrde, nalazi se palas Nikole Iločkog. On je vjerojatno građen kad su i ostali prvotni elementi iločke utvrde, odnosno kvadratne kule, građeni. Palas je približno kvadratnog tlocrta, dimenzija 129 x 120 stopa. U njega se ulazilo s istočne strane kao najmanje ugrožene. Ulaz je bio zaštićen „vučjom jamom“, grabama, pokretnim mostovima te oktogonalm barbakanom. Ulazni sustav utvrde bio je također vrlo sofisticiran. I on se sastojao od barbakana bubrežasta tlocrta s dvojna vrata nad kojima su se nalazili karakteristični tornjići. Ispred prvih vrata nalazila se i mala utvrda na koju se spuštao pokretni most.²²¹ Horvat smatra da većinu srednjovjekovnih obrambenih elemenata u Iloku možemo pripisati Nikoli Iločkom, odnosno nekolicini desetljeća 15. st. Iločku utvrdu, zajedno s palasom, gradio je svjestan turske opasnosti. Pritom je primjenjivao novosti u obrani koristeći suvremena rješenja s vidljivim talijanskim utjecajima. Položaj kraj samostana i temelji obližnje kule tankih zidina ukazuju na potencijalnu raniju gradnju, odnosno mogući ostatak starijeg burga koji su izgradili Kontovci.²²² Mladen Radić naglašava da se s razlogom pretpostavlja da je sjeveroistočni ugao kasnosrednjovjekovne utvrde mjesto prve utvrde iz 13., odnosno 14. st.²²³ On faze izgradnje utvrde i palasa definira periodom od sredine 15. st. do 1475. godine, kada je Nikola Iločki doveo graditelje iz Ferrare čiji se utjecaj vidi na sjevernom bedemu. Osim toga, zapadni je dio ponovno utvrđen oko 1500. godine, vjerojatno nakon poraza Lovre Iločkog 1494. godine.²²⁴ Jednako važan primjer graditeljskog nasljeđa Iločkih u Hrvatskoj je Ružica-grad. Ilok i Ružicu možemo ubrojiti u skupinu rezidencija kvadratnih tlocrta koje tijekom 14. i 15. st. u Mađarskoj imaju brojna kraljevska i magnatska središta, a kojima je bilo više riječi u poglavlju „Razvoj

²¹⁹ Jelaš 2020, 65-71.

²²⁰ Horvat 2014, 57.

²²¹ Horvat 2002, 199-200.

²²² Horvat 2002, 209-210.

²²³ Radić 2014, 267.

²²⁴ Radić 2014, 279.

utvrda“. Jedno od njih je i Várpalota, ravničarski srednjovjekovni burg Iločkih koji je na kraju razvojnog puta poprimio pravilni, četverokutni tlocrt.²²⁵ Da ponovimo, riječ je o specifičnoj skupini promjena koje su se pojavile u arhitekturi utvrda Ugarske u drugoj polovici 14. st.²²⁶, a koje su postale iznimno popularne među aristokracijom tijekom vladavine kralja Žigmunda te neposrednog nemirnog razdoblja koje je nastupilo nakon njegove smrti.²²⁷ To je fizički lako pristupačan i udoban tip gradnje²²⁸ koji prioritizira reprezentativnost ispred funkcionalnosti.²²⁹ Iako su mnogi znanstvenici²³⁰ mišljenja da je riječ o rezidencijalnim objektima koji nisu imali posebnog vojnog značaja nego su izgrađeni kao prikazi statusa²³¹, možemo pretpostaviti kako je pozicioniranje palasa Nikole Iločkog na najranjivijoj poziciji utvrde zasigurno igralo i važnu stratešku ulogu. Ovo je jedan od primjera kako graditeljska aktivnost u Iloku nadilazi okvire jedne utvrde. Ilok, Ružica-grad, Várpalota i brojne druge rezidencije skladišta su graditeljske ostavštine Iločkih koje je potrebno poznavati prilikom istraživanja bilo koje od sastavnica. Jedino smo poznavanjem drugih očuvanih rezidencija te provedenih arheoloških istraživanja

Slika 11 Ilok. Snimak iz zrakoplova sa sjeveroistočne strane na dvor vojvoda Iločkih i knezova Odescalchi nakon arheoloških istraživanja 2008. godine (Tomičić 2011, 12)

²²⁵ Horvat 2002, 207.

²²⁶ Nagy 2017, 10.

²²⁷ Buzás 2001, 56.

²²⁸ Feld 2004, 73.

²²⁹ Nagy 2017, 391.

²³⁰ Za kraljevske i druge aristokratske primjere vidi: Fügedi 1986, 144; Nagy 2017, 1–2; Horvat 2002, 207; Feld 2018, 122; Buzás 2001, 57.

²³¹ Feld 2018, 125.

kao i obavljanjem novih istraživanja²³² u mogućnosti odgonetnuti složenost arhitektonskog razvoja u Iloku te potencijalne graditelje određenih faza jednog od najvažnijih primjera srednjovjekovne obrambene arhitekture u Hrvatskoj.

Arheološka istraživanja važnog srednjovjekovnog središta Iloka započela su 2001. godine. Ona su ukazala na iznimno bogatstvo arheoloških nalaza prapovijesnih i povijesnih razdoblja, od kojih ću izdvojiti one koji su relevantni za ovaj diplomski rad. Prilikom istraživanja 2001. godine zapaženo je kako je barokni objekt, palača Odescalchi, razorio autentičnu stratigrafiju velikog dijela istraživnog prostora. Nastavljajući se na ova istraživanja, druga kampanja, 2002. godine, za osnovni cilj imala je otkrivanje i definiranje tlocrta temelja pretpostavljenog dvora knezova Iločkih. Tom su prilikom otkriveni i istraženi ostaci sjevernog zida objekta palače, pripadajućeg kontrafora te dio podrumske prostorije s bazama masivnih pilona. Ova prva, dvogodišnja arheološka kampanja, postigla je temeljni cilj arheološko-konzervatorskih istraživanja. Uspješno je otkriven dio sjevernog krila palače koje je u razdoblju nakon oslobođanja od Turaka razgrađeno i zatrpano.²³³ Uz arheološka iskopavanja, dvorom Iločkih pozabavio se iz arhitektonske perspektive i Zorislav Horvat. Uz detaljnu analizu arhitekture, Horvat je ponudio i interpretaciju palače u okvirima suvremene srednjovjekovne arhitekture te pronađenih analogija, kao što je prethodno navedeno.²³⁴ Početna istraživanja i analize potvrdili su pretpostavku da je palača Odescalchi u Iloku zapravo pregrađeni srednjovjekovni palas Nikole Iločkog.²³⁵

Nastavak istraživanja 2003. godine obuhvatio je sjeverni i zapadni dio dvorišta ispred palače Odescalchi. Definiran je sjeverozapadni ugao palače knezova Iločkih, odnosno spoj sjevernog i zapadnog obodnog zida dvora s pripadajućim kontraforima. Kao i prethodnih godine, pronađena je velika količina pokretnih nalaza iz slojeva šute i zapuna. No, otkriveni su i nalazi unutar pouzdanog arheološkog konteksta na temelju kojih se mogu uspostaviti pouzdani stratigrafski odnosi. U pouzdanom kontekstu pronađeni su nalazi keramike, pećnjaka, stakla, kovine, novca, drveta, kamena, građevinske keramike, veziva, životinjskih kostiju, drvenog ugljena i sl. Arheološka istraživanja od 2001. do 2003. obuhvatila su ostatke

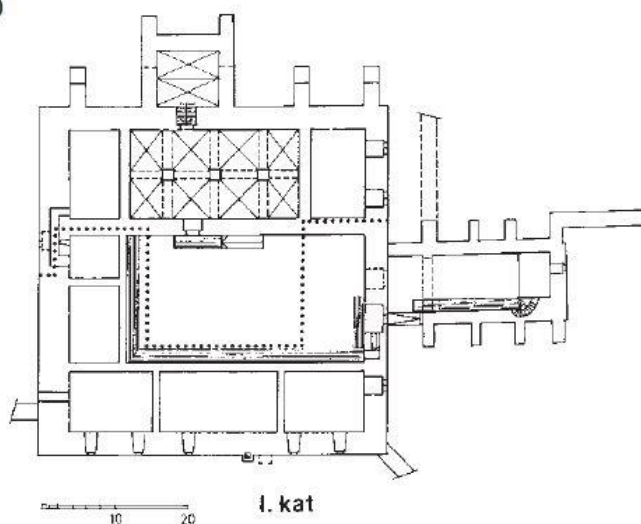
²³² Istraživanja srednjovjekovne kurije podno Ružice-grada ukazala su na sličnosti i poveznice u odnosu na određene razvojne faze rezidencijalnog kompleksa u Várpaloti, što dodatno ukazuje na arhitektonsku povezanost i međusobne utjecaje posjeda Iločkih u srednjem vijeku. (Emić, Marin, „Kasnosrednjovjekovna plemićka kurija kraj Orahovice – Uvod u razumijevanje kasnosrednjovjekovne kurije u kontinentalnoj Hrvatskoj“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 38, no. 2, 2021, 138-141)

²³³ Tomić, Željko, „Na tragu srednjovjekovnog dvora knezova Iločkih (Újlaki)“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 20 (2003), 134-140.

²³⁴ Horvat 2002.

²³⁵ Horvat 2002, 210.

arhitekture koje se uspješno interpretiralo kao četiri prostorije od kojih su dvije veće dvorane. Godine 2004. istraživao je prostor zapadno od sjeverozapadnog dijela dvora knezova Iločkih. Tom su prilikom otkriveni ostaci gotičkog zida koji povezuje zapadni zid dvora Iločkih i sjeverne obrambene zidine. Istraživanja 2003. godine potvrdila su rušenje minama koje se dogodilo nakon oslobođanja Iloka od Turaka, nakon čega je materijal odvezen za potrebe izgradnje tvrđave u Petrovaradinu. Pronađeni su alati za razgradnju zidova te su definirana i mjesta eksplozija u zapadnom dijelu palače. Ispod slojeva urušenja nalazio se sloj koji svjedoči luksuznoj opremi kasnosrednjovjekovnog dvora Iločkih. Riječ je o pećnjacima, staklenim posudama, keramičkim čašama, novcu i dr. U istraživanjima 2004. godine otkriven je dio sjeverozapadnog sklopa obrambenih zidina, koji se može povezati sa zapadnim zidom dvora knezova Iločkih.²³⁶

Slika 12 1. kat palasa Nikole Iločkog (Horvat 2009, 45)

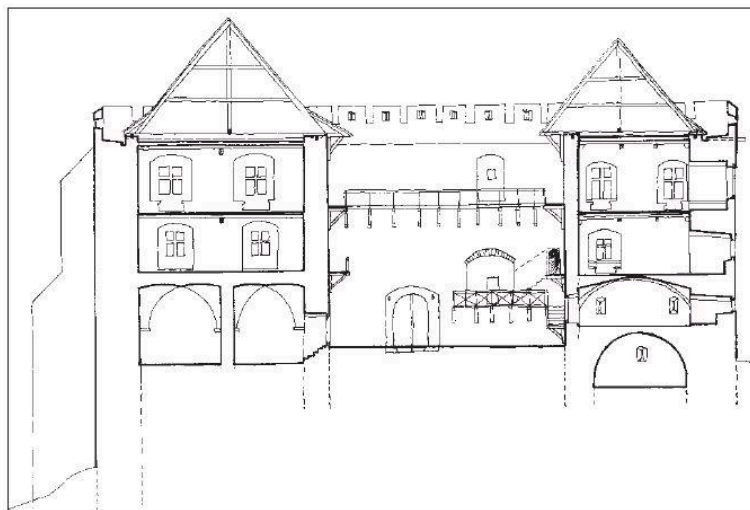
Arheološka istraživanja 2005. godine na području sjevernog krila navela su arheologe na zaključak da je ono značajno uništeno već pri turskom osvajanju. U sloju paljevine koji tome svjedoči pronađen je veći broj željeznih predmeta, novca iz 16. st., turska keramika, gotički pećnjaci, olovni projektili, dio portala te veći broj olovne tanadi.²³⁷ Fokus arheoloških istraživanja dvora knezova Iločkih u 2006. godini bio je konačno definirati sjeverno krilo, dio središnjeg dvorišta te sjeverozapadnog fortifikacijskog sustava s bedemima i kulama koji je funkcionalno usko povezan s palasom Iločkih. U konačnom definiranju sjevernog krila možemo utvrditi da se ono sastoji od četiri prostorije s podnicama od žbuke i opeka, koje su bile odijeljene pregradnim zidovima. Razina podnica svjedoči da je riječ o podrumskim prostorijama dok određeni ostaci sugeriraju položaj stepenica za pristup prostorijama koje su se nalazile na katu. Utvrđeno je da u prilog derutnosti sjevernog krila ide i činjenica da je ono u cijelosti bilo razgrađeno krajem 17. st., odnosno da ga obitelj Odescalchi nije niti pokušala obnoviti. Sa zapadne strane palasa pronađen je jarak koji je naknadno bio zapunjen slojevima

²³⁶ Tomičić, Željko, Marko Dizdar, Bartul Šiljeg, Darija Ložnjak, „Ilok – Dvor knezova Iločkih. Rezultati istraživanja 2004“, *Annales Instituti Archaeologici*, vol. 1 (2005), 9-11.

²³⁷ Tomičić, Željko, Marko Dizdar, Bartul Šiljeg, Hrvoje Kalafatić, Katarina Jelinčić, „Ilok, dvor knezova Iločkih, rezultati istraživanja 2005“, *Annales Instituti Archaeologici*, vol. 2 (2006), 9-11.

žbuke te je u jednom trenutku, u svojoj najmlađoj fazi, bio pregrađen zidom koji je sjeverozapadni ugao palasa povezo sa sjeverozapadnim dijelom bedema i kulama.

Ono što je izričito zanimljivo za ovaj rad, druga je faza istraživanja, koja je bila usmjerena na sjeverozapadni ugao fortifikacijskog sustava s bedemima i kulama te na prostor između palasa i bedema. Riječ je o do istraživanja nepoznatim strukturama, zabilježenima na grafičkim prikazima s kraja 17. st. Utvrđeno je da je zapadni bedem povezan sa sjeverozapadnim uglom palasa zidom koji predstavlja dio gornjega sjevernog bedema kojem je sa sjeverne strane kasnije pridodan još jedan segment plitko temeljenih bedema. Na sjeverozapadnom uglu nalazila se četverokutna kula koja je u fazi rekonstrukcije bedema zatrpana. Sa zapadne, vanjske strane, nalazila se još jedna četverokutna kula. Nadalje, za vrijeme Lovre Iločkog, krajem 15. st., dolazi do pojačanja zapadnih bedema kada je vanjsko lice zapadnog bedema nasuto šutom i zemljom, a zapadna je kula također zatrpana. Time se nastojalo ojačati slabije branjenu zapadnu stranu grada s palasom.

Slika 13 Ilok, palas Nikole Iločkog, presjek sjever-jug i pogled prema istoku (Horvat 2009, 48)

Istraživanja 2007. godine bila su usmjerena na prostor između palasa Iločkih i sjeverozapadnog obrambenog sklopa, sastavljenog od zapadnog i sjevernog bastiona te sjeverozapadnog bastiona/kule. Također, definirana je zapadna kula te dio bedema, istražena je južna polovica ulazne veže u istočnom obodnom zidu palasa Iločkih te je istražena južna polovica zapadnog dvorišta.²³⁸ Tom su prilikom istraženi brojni ukopi te jarak oko palasa širine 5,20 metara. Važna stavka ovih istraživanja je i definiranje ostataka temelja starije arhitektura

²³⁸ Tomičić, Željko, Kornelija Minichreiter, Kristina Jelinčić, Kristina Turkalj, Gordana Mahović, Katarina Botić, Marko Dizdar, Hrvoje Kalafatić, Saša Kovačević, Zorko Marković, „Ilok – Dvor knezova iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi – rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja 2007“, *Annales Instituti Archaeologici*, vol. 4, 2008, 7-22.9.

koja se nalazila uz jarak zapadnog obodnog zida palasa. Autori pretpostavljaju kako je moguće riječ o dijelu starijeg zapadnog bedema s kulama koji je izgradnjom palasa izgubio svrhu. Istražen je i sjeverni bastion koji je u srednjem vijeku bio ispunjen zemljom do vrha. Na njega je u postturskom razdoblju bila dograđena manja pomoćna zgrada. U istočnom dijelu veže dokumentiran je istočni obodni zid palasa te su definirani ostaci zapadnog bedema. Uz zapadnu stranu bedema definiran je nasip zemlje koji je služio kao dodatna zaštita obrani dvorca. Pravokutna kula, koja se nalazila s vanjske strane bedema, očuvana je u temeljima.²³⁹ Najvažniji dio istraživanja ove godine predstavlja definiranje ulaznog objekta palasa knezova Iločkih, koji je bio izgrađen u 15. st. Ulaz se sastojao od vučje jame, graba, pokretnih mostova te oktogonalne građevina koja je bila mali barbakan ili bastion preko kojeg se ulazilo te unutarnjeg obrambenog zida palasa.²⁴⁰ Stoga su gotički zidovi, pronađeni s istočne strane palasa, interpretirani kao sastavni elementi ulaznog objekta.²⁴¹ U istraživanju duž istočnog lica krila palasa također je definiran ukop jarka.²⁴²

Godine 2007. istraživalo se i na objektu kule 8 kako bi se definirao njezin sjeverni i istočni zid te pronašao spoj s južnim i zapadnim zidom. Istraživanja su pokazala da je riječ o pravokutnoj kuli, koja je bila smještena s desne strane puta koji je vodio prema istočnom dijelu Gornjeg grada. Osim toga, obavljena su i mala sondiranja zidnog plašta na zemljištu sjeverno od južnog bastiona na Gornjem gradu u Iloku. Ove dijelove bilo je potrebno otkriti kako bi se moglo sagledati dimenzije i očuvanosti u svrhu njihove daljnje obrade pri konzervaciji sveukupnoga zidnog plašta Gornjeg grada Iloka. Naposljetku, istočno od Dvora knezova Iločkih, na sjevernom rubnom dijelu platoa, istražen je potez plašta bedema u smjeru istok-zapad u dužini od 15 m.²⁴³ Arheološko istraživanje u Iloku 2008. godine temeljilo se prvenstveno na krajnjem definiranju srednjovjekovnog ulaznog obrambenog objekta koji je dijelom otkriven prilikom arheoloških istraživanja u jesen 2007. godine.²⁴⁴ Tom su prilikom istraženi brojni sastavni zidovi i zidovi koji imaju povezujuću funkciju u odnosu na okolne objekte, detalji struktura kao i kontrafori s njihovih vanjskih strana.

²³⁹ Tomičić et. al. 2008, 10-13.

²⁴⁰ Horvat 2002, 200; Tomičić et. al. 2008, 14.

²⁴¹ Tomičić, Željko, Kristina Jelinčić, Kristina Turkalj, Gordana Mahović, „Arheološko istraživanje u Iloku 2008. g. Lokalitet Ilok – Dvor knezova Iločkih i Ilok – crkva Sv. Petra apostola“, *Annales Instituti Archaeologici*, vol. 5, 2009, 8.

²⁴² Tomičić et. al. 2008, 15.

²⁴³ Tomičić et. al. 2008, 19-21.

²⁴⁴ Tomičić et. al. 2009, 8.

Osim određenih užih analiza, koje su ukazale na njegovu važnost, monografija koju ovaj lokalitet zaslužuje, nažalost još nije napisana. Jedna od kvalitetnih analiza ona je Željka Tomičića koji je izdvojio nalaz skupine dragocjenih pećnjaka nastalih u udaljenom trgovačkom i gospodarskom središtu u gornjem toku Dunava – Regensburgu.²⁴⁵ Luksuzni kasnogotički, pretežito zeleno cakljeni, pećnjaci, ukrašeni raznovrsnim figuralnim motivima karakterističnim za razdoblje visoke gotike, datirani su u posljednju četvrtinu 15. st.²⁴⁶ Detaljnom analizom i povezivanjem s važnim radionicama u srednjovjekovnom Podunavlju, Tomičić je na temelju jedne skupine nalaza ukazao na važnost i bogatstvo ovog lokaliteta te pružio nova saznanja, spoznaje i interpretaciju istoga kao važnog kasnosrednjovjekovnog središta. Istoj činjenici svjedoči i skupina nalaza ukrasnih okova uglova korica od dviju knjiga, pronađena u sloju datiranom u 15. st.²⁴⁷ Analiza ovih okova ukazala je na postojanje književnosti te blizinu i povezanost onodobnih kulturnih, književnih te umjetničkih središta.²⁴⁸ Slična bi se analiza ostalog materijala, koja je nažalost još uvijek izostala, bez sumnje pokazala jednom od najvažnijih za razumijevanje kasnog srednjeg vijeka u ovom dijelu Hrvatske. Neovisno o tome, nije naodmet tvrdnja Marka Dizdara da su arheološka istraživanja utvrđene jezgre Iloka osvijetlila gotički Dvor knezova Iločkih „kao jedan od najreprezentativnijih sačuvanih spomeničkih kompleksa tog vremena u srednjoj Europi“.²⁴⁹

Slika 14 Ulomak pećnjaka s likom anđela na oblaku i s kadionicom. Holl tip 7 (Tomičić 2004, 160)

Za ovaj rad je važno spomenuti da su 2006. godine provedena geofizička istraživanja na Gornjem gradu u Iloku. Tom je prilikom istraženo 20 000 m². Glavni cilj istraživanja bilo je otkrivanje arhitektonskih ostataka na većim dijelovima površina koje su za istraživanje bile dostupne. Ovim se istraživanjima nastojao očitati arheološki potencijal područja u odnosu na pisane izvore, povijesne nacрте i najnovije rezultate arheoloških ispitivanja. Osim toga,

²⁴⁵ Tomičić, Željko, „Regensburg – Budim – Ilok: Kasnosrednjovjekovni pećnjaci iz dvora knezova Iločkih – dokaz sveza Iloka i Europe“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 21 (2004), 144.

²⁴⁶ Tomičić 2004, 153.

²⁴⁷ Tomičić, Željko, „Arheološka svjedočanstva o postojanju knjiga na dvoru vojvoda Iločkih u Iloku“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, vol. No. 510=48 (2011), 15-16.

²⁴⁸ Tomičić 2011, 25.

²⁴⁹ Dizdar, Marko, „Ilok – Dvor knezova Iločkih i crkva sv. Petra Apostola“, u: *Dnevnik jednog arheologa, Prof. dr. sc. Željku Tomičiću uz 70. rođendan*, ur: Marija Buzov, Zagreb: Institut za arheologiju, 2013, 83.

nastojalo se vrednovanjem rezultata uspostaviti smjernice za najpovoljniju strategiju geofizičkih istraživanja te prikazivanje i interpretaciju rezultata. Sve su ove stavke nesumnjivo bile iznimno korisne za arheološka istraživanja u Iloku, no ono što je u širim kontekstima iznimno važno je to da su se nastojale uspostaviti i smjernice za planiranje istraživanja na sličnim višeslojnim, srednjovjekovnim kompleksima.²⁵⁰ Dakako, provođenje geofizičkih istraživanja na kvalitetnom setu podataka iz prethodnih iskustava iznjedrilo bi brojne nove i ključne informacije o kasnosrednjovjekovnim utverdama istočne Slavonije. Time bi bio postavljen teren za opsežnija sustavna istraživanja, ali bi bila omogućena i sigurnost u korist i znanstvenu vrijednost pa samim time i opravdanost potrošnje novca na precizna sondažna istraživanja.

Slavenka Ercegović navodi da je Arheološki muzej u Zagrebu 1958. godine reambulirao i utvrdi s ostacima arhitekture koja je „nesumnjivo“ spomenik srednjeg vijeka – **Zvizdan grad**.²⁵¹ Šezdesetak godina kasnije, 2016. godine, provedena su i arheološka iskopavanja na lokalitetu Zvizdan-grad. Riječ je o probnom arheološkom istraživanju u kojemu su otvorene tri sonde te je omogućen ulaz u nadsvođene podrumске prostorije. Evidentiran je i dio nadzemnog zida sačuvanog do oko 1,2 m visine i 11 m dužine, te mu je utvrđena struktura i debljina. Istraživanja je ukazalo da je srednjovjekovna utvrda podignuta na starijoj građevini. Ostaci utvrde na otočiću površine 1.7 hektara okruženi su dvama opkopima od kojih je vanjski mnogo plići. Na cijelom su otoku vidljive uzvisine ispod kojih se naziru lukovi, pretpostavlja Mirjana Paušak. Čišćenjem udubljenja ispod jednog takvog luka pronađen je niski kupolasti svod koji se svojom poluloptastom stranom spušta prema rubu otoka. Južno od svoda istraživan je dio zida i otvor ispod njega. Tom prilikom uočena su dva različita sloja građevine. Na drugom se mjestu istraživao površinski zid te je pronađen otvor dužine 80 cm, stup širine 36 cm i kanal širine 40 cm. Stup i kanal bili su drukčije strukture od nadzemnog zida. Istraživanja su pokazala i da je zid dužine 11 m podijeljen na tri dijela, odnosno da je svaki dio zasebna cjelina, strukturno nepovezana s drugom. Čišćenjem vodoravne površine utvrđena je debljina zida od 2,20 m. Riječ je o zidu koji je obzidan ciglom, a prostor između popunjen je polomljenim građevinskim materijalom, žbukom, lomljenom ciglom i s nešto kamena. Istraživanje vanjske

²⁵⁰ Mušić, Branko, Jurij Soklić, „Ilok – Gornji grad (plato)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, ur: Jasen Mesić, Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2007, 41; U skladu s time korisnost geofizičkih metoda promovira i naglašava prilog Branka Mušića u Hrvatskom arheološkom godišnjaku iz 2005. godine, u kojemu je ukratko naveo sve važne informacije i primjere te relevantnu literaturu (Mušić, Branko. „Primjena geofizičkih istraživanja u arheologiji“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005, ur: Jasen Mesić, Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2006, 439-451)

²⁵¹ Ercegović, Slavenka, „Istraživanje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 2, no. 1, 1961, 226.

strane zida utvrdilo je odstupanje u pravilnoj ravnoj crti zida. Na kraju, uz vanjsku stranu zida pronađeno je i obilje pepela, gara te kostiju i izlomljene keramike. Od pokretnih nalaza pronađeno je šezdesetak keramičkih ulomaka, nekoliko ulomaka građevinskog materijala, jedan željezni ukras te nekoliko kostiju.²⁵² Jasno je kako su ova sažeta istraživanja, koja su trajala svega devet dana, bila u mogućnosti polučiti samo određeni set podataka. Ti podaci nam govore ponešto o ovoj utvrdi no bez objave nacrtne dokumentacije i stručne obrade nalaza teško je shvatiti i interpretirati ovaj značajan lokalitet. Dakako, u slučaju ove objave riječ je o

Slika 15 Virgrad kraj Županje (županjac.net)

izvješću o probnom iskopavanju, stoga ostaje za očekivati potpunu objavu ili neka nova istraživanja kako bismo opširnije proširili znanje o utvrdama krajnjih istočnih dijelova Hrvatske.

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku izvršio je 1970. godine sustavna zaštitna arheološka istraživanja srednjovjekovnog gradišta **Virgrad** kod Županje. Kornelija Minichreiter, voditeljica istraživanja, navodi da je još 1940. i 1941. godine opkop u zapadnom dijelu gradišta bio presječen i uništen izgradnjom šumske željezničke pruge koja je 1969. godine skinuta te je na njezinom mjestu započeta izgradnja ceste. Virgrad je utvrda koja se

²⁵² Paušak, Mirjana, „Izvješće o probnom arheološkom iskopavanju na nalazištu Zvizdan-grad kod Soljana,“ *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 39 (1), 2007, 113-116.

nalazi duboko u šumama Spačve, 7 km sjeveroistočno od sela Bošnjaci te 8 km jugozapadno od grada Otok.²⁵³ Gradište se nalazi na malom poluotoku desne obale Virova te ga čini centralni kružni plato promjera 20 m, koji je 4 m uzdignut iznad površine vode. Sa sjeverne se strane nalazi bara Virovi dok gradište sa zapadne, južne i istočne strane okružuju dva duboka opkopa. Iza drugog opkopa nalazi se 35 metara zaravni nakon koje dolazi treći vanjski opkop koji je u cijelom južnom dijelu uništen. Kompleks Virgrada zauzima površinu od oko 12 000 m². Istraživanja su vršena na južnom dijelu centralnog platoa, jer je sjeverni dio bio prijašnjih godina nekontrolirano prekopavan, te su polučila zanimljive rezultate. U jednoj sondi nađeni su ostaci ognjišta dimenzija 1x1 m, smješteni na vrlo tankom sloju crveno pečene zemlje. Ognjište je četverokutnog oblika, od nabijene ilovače, s malim udubljenjem poput žlijeba, ispunjenim pepelom, uz sjeverni rub ognjišta. Ognjište je vjerojatno bilo tri puta obnovljano. Istraživanja u svim sondama rezultirala su pronalascima velike količine ulomaka srednjovjekovne keramike sive i smeđe boje. Određeni fragmenti ukazuju na ručnu izradu dok je većina keramike rađena na lončarskom kolu. Skupljeni su razni ulomci dna, trbuha i vrata posuda. Ti fragmenti po karakterističnim oblicima i ukrasima, odnosno valovnicama i horizontalno položenim paralelnim linijama, ukazuju da je uglavnom riječ o keramici 14. st., navodi Minichreiter. Profilirani rubovi i ravno te koso rezani obodi sugeriraju istu dataciju. Ipak, pronalaze se i ulomci keramike iz 15. st. Od metalnih nalaza pronađena je jedna željezna ostruga „kasnogotskog tipa“, dva željezna vrha koplja listolikog oblika, mala brončana kalota s ostatkom ušice za pričvršćivanje, željezni čavli, lim te željezna ploča odnosno okov za sanduk koji je s obje strane geometrijski oblikovan. Pronađena je i nekolicina fragmenata srednjovjekovnih pećnjaka četvrtastog završetka. Osim ovih, za kasnosrednjovjekovne lokalitete većinski tipičnih, nalaza, u određenim su sondama na dubini od oko 1 m nađeni i tragovi rupa od kolaca. Kolci unutarnjeg reda bili su promjera 6 cm te poredani u nizu u razmaku od 10 cm. Vanjski red kolaca nalazio se 1 m dalje prema rubu platoa. On se sastojao od niza drvenih balvana elipsoidnog presjeka koji su bili u međusobnom razmaku od po 20 ili 30 cm. U profilu sonde očuvani su ostaci balvana bili visoki i do 75 cm. Dakako, riječ je o pronalasku palisade ovog kasnosrednjovjekovnog gradišta. Ona se u jednoj drugoj sondi pojavila kao naizmjenično poredani mali kolci i veliki balvani. Palisada je paralelno slijedila izohipsu centralnog platoa. Ovim arheološkim istraživanjima dobivani su elementi za rekonstrukciju drvene palisade na istočnom, južnom i zapadnom dijelu centralnog platoa.²⁵⁴

²⁵³ Minichreiter, Kornelija, „Virgrad, Županja – srednjovjekovno gradište“, *Arheološki pregled* 12, 1970, 174.

²⁵⁴ Minichreiter 1970, 175-176.

Otkrićem ove palisade nepobitno je utvrđen karakter gradišta ovog lokaliteta. Istraživanje palisade te bilo kakve informacije o njima iznimno su rijetke u slučaju gradišta u istočnoj Hrvatskoj te čine važnu točku u daljnjem proučavanju istih. Detaljnija objava uz popratnu dokumentaciju značajno bi doprinijela razumijevanju sustava utvrđivanja te obrambenih karakteristika gradišta u kasnom srednjem vijeku. Specifičnoj gustoći utvrda u županjskom kraju, osim Zvizdan-grada i Virgrada, svjedoči još jedan lokalitet. U radu o istraživanju srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima, Slavenka Ercegović navodi da je Arheološki muzej u Zagrebu 1958. godine proveo i reambuliranje arheoloških lokaliteta općine Županja. Tom prilikom navodi se i lokalitet **Virovi – gradište Slobodnjak** za koju Ercegović navodi da je riječ o kasnosrednjovjekovnog utvrđi.²⁵⁵

U projektu rekognosciranja tijekom studenog 2005. godine reambulirane su neke poznate i rekognoscirane neke nove lokacije na području Grada Vinkovaca te općina u njegovoj okolini. Tom je prilikom obuhvaćen i lokalitet **Antin – Hermangrad**, koji se nalazi oko 1 km jugozapadno od Antina, na lijevoj obali Vuke. Riječ je o pravokutnom zemljanom uzvišenju dimenzija 100x50 m, koje se za oko 5 m uzdiže nad okolnim područjem.²⁵⁶ Utvrdu sa zapadne strane omeđuje rijeka Vuka, dok se na sjevernoj strani nalazio potočić koji je danas isušen, ali je vidljiv na starim kartama. Na zapadnoj strani nalazio se i drveni most koji je maknut prilikom regulacije Vuke na prijelazu 19. u 20. st.²⁵⁷ Prilikom pregleda područje je zaraslo u šikaru pa mu je bilo teško točno odrediti visinu te je tijekom Domovinskog rata služio kao meta za gađanja zbog čega ga nije bilo sigurno prehodati. No, rekognosciranjem su prikupljeni ulomci srednjovjekovne keramike i izgorjene cigle koji su se nalazili na blagom, izoranom uzvišenju istočno od utvrde, čime je potvrđena aktivnost na ovom lokalitetu u srednjem vijeku.²⁵⁸ Cigla je vjerojatno pripadala sakralnom objektu koji je navodno stradao u požaru u 17. st.²⁵⁹ Osim toga, pronađeno je i jedno litičko dubilo što ukazuje na važnost pozicije u raznim točkama prošlosti.²⁶⁰ Ukupno je prikupljeno 10 ulomaka srednjovjekovne keramike, od kojih samo dva ruba posude, dok se na jednom ulomku nalazio trag crvenog ukrašavanja. Kao tipičnu kasnosrednjovjekovnu keramiku autori ove nalaze kronološki uklapaju u razdoblje od 14. do

²⁵⁵ Ercegović 1961, 225.

²⁵⁶ Krznarić Škrivanko, Maja, „Vinkovci (grad), Andrijaševci (općina), Ivankovo (općina), Markušica (općina), Tordinci (općina), Nuštar (općina), Stari Jankovci (općina)“, *Hrvatski arheološki godišnjak 2/2005*, ur: Jasen Mesić, Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2006, 40-41.

²⁵⁷ Rapan Papeša, Anita, „Pregled novorekognosciranih i reambuliranih srednjovjekovnih lokaliteta na području bivše općine Vinkovci“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 42., no. 1 (2010), 328.

²⁵⁸ Krznarić Škrivanko 2006, 40-41; Petković 2006, 142.

²⁵⁹ Rapan Papeša 2010, 328.

²⁶⁰ Krznarić Škrivanko 2006, 40-41.

16. st.²⁶¹ Danijel Petković naglašava da muzejski registar arheoloških nalazišta navodi neke starije prapovijesne nalaze s Hermana kod Antina.²⁶² Valja još napomenuti da, prilikom objave rezultata istraživanja 2010. godine, Anita Rapan Papeša navodi ponešto drugačije informacije, odnosno da se lokalitet nalazi oko 2 km jugozapadno od Antina i da je zemljano uzvišenje dimenzija otprilike 50x50 m.²⁶³ U istim istraživanjima 2005. godine pregledan je prostor u blizini lokaliteta Rokovačke zidine na kojemu se nalazi franjevački samostan. Na pregledanom području prikupljen je srednjovjekovni materijal pa Anita Rapan Papeša zaključuje da je najvjerojatnije istovremen utvrdi **Hrapkovo** i franjevačkom samostanu.²⁶⁴ Godine 2003. također je proveden terenski pregled prilikom kojeg su na oranici između utvrde i Rokovačkih zidina prikupljeni ulomci srednjovjekovne keramike.²⁶⁵ Maja Krznarić Škrivanko, pišući po pitanju istih istraživanja, navodi da utvrda koja se spominje u Hrapkovu 1455. godine prema svemu sudeći odgovara gradini na desnoj obali Bosuta na Jemrića stanu u neposrednom sjevernom susjedstvu Rokovačke zidine.²⁶⁶ Danijel Petković navodi mišljenje Pála Engela koji ovu utvrdi također ubicira na Jemrića stanu smještenom uz desnu obalu Bosuta, susjedno od Rokovačkih zidna.²⁶⁷ Općenito, navodi Danijel Jelaš, u historiografiji postoji suglasje da ime Hrapko treba povezati s lokalitetom kod Rokovaca.²⁶⁸ Postoje različite teorije o poziciji srednjovjekovnog Hrapkova te bi arheološka istraživanja na pretpostavljenim lokacijama mogla pridonijeti rješenju ovog historiografskog problema.²⁶⁹ Prema navodu vlasnika zemlje na kojemu se nalazi lokalitet, 50-ih i 60-ih godine prošlog stoljeća vršena su sondažna iskopavanja, ali ti amaterskim zahvati nisu rezultirali dokumentacijom i sačuvanim nalazima.²⁷⁰ U ulici Grac u mjestu Ivankovo nalazi se lokalitet **Ivankovo – Bedemgrad**. Riječ je o srednjovjekovnoj utvrdi s dva prstenasta opkopa. Ova utvrda je uključena u projekt rekognosciranja 2005. godine²⁷¹, ali nažalost tom prilikom nije prikupljen novi materijal koji bi nam donio nova saznanja o ovoj impozantnoj utvrdi. Anita Rapan Papeša navodi kako je

²⁶¹ Rapan Papeša 2010, 328-329.

²⁶² Petković 2006, 142.

²⁶³ Rapan Papeša 2010, 328-329.

²⁶⁴ Rapan Papeša 2010, 346.

²⁶⁵ Ožanić, Ivana, „Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških istraživanja arheološkog odjela Gradskoga muzeja Vinkovci u 2003. godini“, *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*, 21, 2003, 179.

²⁶⁶ Krznarić Škrivanko, Maja, „Vinkovačko područje (1022 km²)“, *Hrvatski arheološki godišnjak 3/2006*, ur: Jasen Mesić, Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2007, 51.

²⁶⁷ Petković 2006, 63.

²⁶⁸ Jelaš 2020, 64.

²⁶⁹ Za detaljnije vidi: Petković 2006; Andrić, Stanko, *Vinkovci u srednjem vijeku – Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti*, Slavonski Brod: Matica hrvatska; Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2007.

²⁷⁰ Petković 2006, 70.

²⁷¹ Krznarić Škrivanko 2010, 40-43.

prilikom obilaska utvrda obrasla gustom travom zbog čega površinski nalazi nisu bili uočljivi.²⁷² U knjizi sažetaka okruglog stola „Recentna arheološka istraživanja u Vukovarsko-srijemskoj županiji“, dostupnoj na internetu, iz 2019. godine, iz sažetka predavanja Zvonka Bojčića o kaštelu Ivankovo možemo pročitati da su ondje 2018. godine provedena arheološka istraživanja koja su potvrdila da se na položaju koji mještani nazivaju Bedem nalaze sačuvani ostaci arhitekture srednjovjekovne utvrde. Bojčić naglašava da je riječ o važnom otkriću kod nas prethodno nezabilježene srednjovjekovne obrambene formacije koju čini kombinacija drvenih palisada i zidane strukture od opeka. Od nalaza pak, koji pripadaju vremenu kraja 15. st., najviše je zastupljena keramika, kamene topovske kugle, vrhovi strelica te razni željezni predmeti, komadi lijepa i dva primjerka novca.²⁷³ Sudeći po ovim navodima, objava rezultata istraživanja značajno će obogatiti naše poznavanje načina utvrđivanja kao i funkcioniranje utvrda na području istočne Slavonije. Ovaj sam primjer odlučio navesti kako bih ukazao na to da u izvješćima i sličnim dokumentima možemo pronaći informacije o još neobjavljenim istraživanjima. Prilikom terenskog pregleda 2015. godine tražila se srednjovjekovna utvrda **Kolešvar**. Stručna ekipa pod vodstvom Hrvoja Tkalca uspjela ju je ubicirati na Kubarskom polju te odrediti njezin opseg GPS uređajem i odrediti površinu koja iznosi 5841 m². Tkalac navodi da su na lokalitetu vidljivi ostaci opkopa koji su zbog dugogodišnjeg obrađivanja zemlje postali znatno plići. Od pokretnih nalaza pronađeni su ulomci keramike te jedan komad željeza, a uglavnom je riječ o pojedinačnim nalazima.²⁷⁴

Prilikom izrade studije utjecaja na okoliš višenamjenskog kanala Dunav – Sava, izrađena je i konzervatorska podloga zbog koje je 2007. godine odrađen terenski pregled područja Grada Vinkovaca i Općine Nuštar, pod vodstvom Maje Krznarić Škrivanko. Tom je prilikom obuhvaćen i lokalitet **Nuštar – Zidine**, za koji autori navode da se ondje, uz srednjovjekovni samostan i naselje, nalazio i „kaštel – utvrda“.²⁷⁵ Tijekom 2016. godine Institut za arheologiju izvršio je arheološka daljinska istraživanja i rekognosciranja lokaliteta na području Slavonije. Tom je prilikom snimljeno i, kako navode autori, zemljano utvrđenje Nuštar – Zidine. Osim toga, autori su u istraživanje uključili i snimke sa stranica Ministarstva graditeljstva i prostornog uređenja koje prikazuju stanje prije 1968. godine na ortofoto crno-bijelim

²⁷² Rapan Papeša 2010, 337.

²⁷³ IV. OKRUGLI STOL - Recentna arheološka istraživanja u Vukovarsko-srijemskoj županiji, https://www.academia.edu/38572806/IV_OKRUGLI_STOL_Recentna_arheolo%C5%A1ka_istra%C5%BEivanja_u_Vukovarsko_srijemskoj_%C5%BEupaniji, Pristup: 14.6.2022.

²⁷⁴ Tkalac, Hrvoje, „Županjska Posavina – Istočni dio“, Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015, ur: Zoran Wiewegh, Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016, 123.

²⁷⁵ Krznarić, Škrivanko, „Kanal Dunav – Sava (op. Nuštar, Vinkovci)“, *Hrvatski arheološki godišnjak 4/2007*, ur: Blanda Matica, Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2008, 60.

snimcima.²⁷⁶ Ove snimke, sada dostupne i javnosti, ukazuju da je riječ o impozantnom lokalitetu. Brojni autori spominju postojanje (važne) srednjovjekovne utvrde u Nuštru.²⁷⁷ Ratko Vučetić i Ivana Haničar Buljan pretpostavljaju podjelu područja Nuštra u srednjem vijeku na onaj istočno od potoka Ervenice, odnosno benediktinski samostan s crkvom sv. Duha i pripadajućim posjedom te onaj zapadno od potoka, odnosno srednjovjekovno trgovište sa župnom crkvom i kaštelom. Jedna od takvih prostornih interpretacija srednjovjekovnu bi utvrdi smjestila ispod baroknog dvorca.²⁷⁸ U slučaju zapadne prostorne interpretacije utvrde i trgovišta, lokalitet Nuštar – Zidine vjerojatno možemo pripisati benediktinskom samostanu.²⁷⁹ Dakako, uzimajući sve prethodno navedeno u obzir, potrebno je provesti dodatna istraživanja kako bi se utvrdio karakter ovog lokaliteta. Prilikom još jednog projekta rekognosciranja trase kanala Dunav-Sava istražena je i dionica Šamac-Gundinci. Tada je pregledan i set lokaliteta koji se nalazi 500 m sjeveroistočno od današnje obale Save i oko 500 m istočno od sela Jaruge. Istraživači su pretpostavili da je pregledana prostrana terasa, oko 350x250 m, koja se uzdiže 1,5-2,5 metara iznad okolnog terena, nekadašnje naselje na Kostromanskom posjedu na kojem je bila i utvrda Arky. Obilaskom terena zaključeno je da se ostaci utvrde Arky najvjerojatnije nalaze na lokalitetu **Jaruge – Selišta** oko 500 m zapadno od naselja uz istočno rubno područje današnjih seoskih kuća Jaruga. Iako nisu definirane nikakve specifičnosti po pitanju potencijalne utvrde, definirana je njezina pretpostavljena lokacija čime je omogućeno njezino daljnje istraživanje od strane budućih zainteresiranih arheologa.²⁸⁰

Godine 2007. za izradu konzervatorske podloge proveden je terenski pregled južnog dijela trase višenamjenskog kanala Dunav – Sava, pod vodstvom Marka Dizdara. Iz ovog terenskog pregleda autor posebno izdvaja višeslojno prapovijesno i srednjovjekovno naselje **Cerna – Gradac** s gotičkom crkvom sv. Mihovila koja je u 18. st. barokizirana.²⁸¹ Dizdar navodi da se crkva nalazi na istaknutom položaju kod ušća Biđa u Bosut. Tamo se nalazila i utvrda, koju

²⁷⁶ Šiljeg, Bartul, Hrvoje Kalafatić, „Zračno rekognosciranje u istočnoj Slavoniji 2016. godine“, *Annales Instituti Archaeologici*, XIII/2017, 168.

²⁷⁷ Primjer: Tomičić, Željko, *Panonski periplus – Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*, Zagreb: Hrvatski studiji; Institut za arheologiju, 217.

²⁷⁸ Vučetić, Ratko, Ivana Haničar Buljan, *Nuštar: Dvorac Khuen-Belassy – Arhitektonska, povijesno-umjetnička, restauratorska i građevinska istraživanja*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012, 7.

²⁷⁹ Što sugeriraju i nova, zasad još neobjavljena, geofizička istraživanja. Zahvaljujem kolegi Andreju Janešu na usmenom priopćenju.

²⁸⁰ Lozruk, Josip, Kornelija Minichreiter, Jasenka Miškov, „Rekognosciranje trase kanala Dunav – Sava (Dionica Šamac – Gundinci, Brodsko-posavska županija)“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 29, no. 2, 1997, 42.

²⁸¹ Dizdar, Marko, „Kanal Dunav – Sava (op. Andrijaševci, Cerna, Babina Greda).“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007, ur: Blanda Matica, Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2008, 62.

autor karakterizira kao kaštel, čiji su ostaci zemljanih bedema još uvijek vidljivi. Kaštelu bi pripadalo i nalazište Selo koje se nalazilo sa sjeveroistočne strane Bosuta. Na tom su lokalitetu prikupljeni brojni ulomci kasnosrednjovjekovnih keramičkih posuda i opeka.²⁸² Još su 1969. godine pod vodstvom I. Iskre Janošić provedena prva istraživanja lokaliteta Cerna – Gradac.²⁸³ Godine 2008. provedena su i zaštitna arheološka istraživanja. Tom se prilikom izričito iskazao bogati prapovijesni fundus ovoga nalazišta. Voditeljica istraživanja, Andreja Malovoz naglašava da je zemljani nasip ovog lokaliteta, ili „zidine“ kako ih naziva, nastao u kasnom srednjem vijeku. Naime, u nasipu zidina nisu pronađeni ostaci srednjovjekovne, već samo prapovijesne keramike. Srednjovjekovni materijal se uglavnom nalazio u razini vrha zemljanog nasipa, s iznimkom jedne ukopane jame. Općenito su srednjovjekovni nalazi bili rijetki i nalazili su se na površini.²⁸⁴ Arheološka istraživanja 2008. godine bila su vremenski i prostorno sažeta, fokusirajući se na za južnu stranu lokaliteta. Rezultati ovih istraživanja nužno ne moraju biti determinirajući po pitanju karaktera lokaliteta, odnosno ne moraju isključiti mogućnost postojanja pretpostavljenih srednjovjekovnih obrambenih elemenata.

Terenskim rekognosciranjem 2003. godine, tri kilometra istočno od mjesta Podgrađe, utvrđeno je postojanje četvrtastog umjetnog uzvišenja dimenzija 50 x 60 metara. Uzvišenje je visine oko 2 metra te se oko njega u obližnjim njivama pronalazi srednjovjekovna keramika. U istočnom podnožju pretpostavljene utvrde pronalaze se gusto grupirani nalazi izorane opeke. Danijel Petković naglašava da se ovaj položaj naziva Gradina i Grac. Ivana Ožanić Roguljić navodi da je riječ o srednjovjekovnom burgu, ali da je pronađeno i nešto ulomaka sopotske keramike.²⁸⁵ U registru kulturnih dobara Republike Hrvatske lokalitet je uveden kao arheološko nalazište **Grac – Sv. Lovro**. Petković smatra da se na istom položaju prethodno srednjovjekovnoj nalazila i prapovijesna, odnosno neolitička gradina.²⁸⁶ Vjekoslav Jukić smatra ovaj i još jedan položaj kao moguće lokalitete srednjovjekovne utvrde Sv. Lovrijenac. Jukić je prilikom posjeta Podgrađu uočio još jedan lokalitet na rubu mjesta Podgrađe uz lijevu obalu Bosuta, udaljen tristotinjak metara istočno od župne crkve. Smatra da je riječ o lokalitetu strateški savršeno položenom na blago uzvišenje.²⁸⁷ Iako po pitanju Jukićeve ubikacije

²⁸² Dizdar, Marko, „Terenski pregled dijela trase višenamjenskog kanala Dunav-Sava“, *Annales Instituti archaeologici*, IV/2008, 105.

²⁸³ Minichreiter, Kornelija, „Arheološka topografija županijske Posavine“, u: *Županjski vijenac*, ur: Marko Babić, Županja: JP Hrvatski radio Županja, 1994, 114.

²⁸⁴ Malovoz, Andreja, „Cerna – Gradac“, *Hrvatski arheološki godišnjak 5/2008*, ur: Jasen Mesić, Zagreb: Ministarstvo kulture, Uprava za arhivsku djelatnost i baštinu, 2009, 73.

²⁸⁵ Ožanić 2003, 180-181; Petković 2006, 75.

²⁸⁶ Petković 2006, 75.

²⁸⁷ Jukić 2011, 211.

potencijalnog novog i prethodno nepoznatog lokaliteta nije riječ o arheološkom istraživanju, smatrao sam ovaj slučaj kao dobar primjer za navesti kako već samo rekognosciranje može privući interes istraživača koji će nastaviti nadograđivati znanje o promatranom arheološkom krajoliku.

Tijekom terenskog pregleda 2005. godine obišao je prapovijesni, a čini se i srednjovjekovni lokalitet **Baćino – Čilije**. Danijel Petković naglašava da je riječ o manjoj ovalnoj uzvisini dimenzija 50x50 metara, udaljenoj sjeveroistočno od središta Markušice oko 1 km. Vjerojatno je riječ o izvorno prapovijesnoj građini koja je sjevernom stranom oslonjena na lijevu obalu toka Vuke. S ostalih strana lokalitet je opkoljen jarkom čija širina i dubina iznose 2-3 metra te je u potpunosti zarastao. Iako se zbog sigurnosnih razloga nije išlo na sam lokalitet, njegov prapovijesni kontekst potvrdili su površinski nalazi keramike rasuti oko građine. Petković navodi mogućnost da se na ovom lokalitetu nalazio srednjovjekovni Baćin. Dobra očuvanost obrambenih jaraka ukazuju da je lokalitet korišten i konstantno obnavljan i nakon prapovijesti. S obzirom da je terensko rekognosciranje 2005. godine obuhvatilo samo istočnu stranu građine, postoji velika vjerojatnost da će se u budućim terenskim pregledima naići i na srednjovjekovne nalaze.²⁸⁸ Stoga, unatoč nedostatku srednjovjekovnih nalaza, zbog morfologije terena i lokaliteta koja u potpunosti ukazuje na srednjovjekovni karakter sadašnjeg lokaliteta, odlučio sam navesti i ovaj primjer gdje rezultati jednog dijela istraživanja ukazuju na potencijalnu srednjovjekovnu utvrdnu, ali pokretni nalazi datacijom ne potvrđuju takav karakter lokaliteta. Situacija je obrnuta po pitanju pretpostavljene utvrdom u **Sotinu** za koju se kroz literaturu spominje da postoje sporadični tragovi koji lokalitet smještaju u srednji vijek.²⁸⁹ Literatura navodi da se na istaknutom položaju Gradina uz Dunav nalaze ostaci srednjovjekovne utvrde.²⁹⁰ Položaj je uključen u terenski pregled 2008. godine. Tom se prilikom navodi da je riječ o malom platou na stožastom uzvišenju s kojeg se pruža vrlo dobar pregled nad tokom Dunava koji upravo na tom mjestu mijenja svoj tok iz smjera sjever-jug u zapad-istok. Gradina je obrasla u šikaru pa kao zaključak istraživanja proizlazi pretpostavka da se vjerojatno radi o srednjovjekovnoj utvrdi.²⁹¹

²⁸⁸ Petković 2006, 149-150.

²⁸⁹ Jukić 2011, 225.

²⁹⁰ Ilkić, Mato, „Arheološki dokazi kontinuiteta naseljenosti Sotina“. U: *Arheološke spoznaje o Sotinu – Rezultati probnih istraživanja 2008. – 2010*, ur: Mirela Hutinec, Dario Ložnjak Dizdar. Vukovar: Gradski muzej Vukovar, 2010, 14.

²⁹¹ Dizdar, Marko, Darija Ložnjak Dizdar, Mato Ilkić, Mirela Hutinec, Tino Leleković, „Sotin, terenski pregled 2008. g.“ *Annales Instituti Archaeologici*, V/2009, 122.

U istraživanju arheološke istraženosti može se naići i na prijenose navoda o istraživanjima, a bez konkretnih informacija ili postojanja stručnog rada o istraživanjima. Tako Stjepan Pavičić u radu iz 1940. godine navodi da se na **Bogdanovačkoj gradini** prilikom iskopavanja naišlo na „*osnove nekadašnjeg kastela, na oružje i na druge stvari iz 14. i 15. st., a na jednom od brežuljaka i na ostatke stare crkve iz toga vremena.*“²⁹² Danijel Petković navodi da je riječ o arheološkom lokalitetu na kojemu su, koliko mu je poznato, otkriveni površinski nalazi nekoliko prapovijesnih kultura te srednjeg vijeka. Lokalitet se nalazi na zapadnom ulazu u mjesto Bogdanovci. S južne strane lokaliteta postoji opkop dok ga na zapadnoj strani omeđuje ušće potoka Bogdanovački Savak u rijeku Vuku. Sjevernom stranom lokalitet je oslonjen na lijevu obalu Vuke te ga u istočnom podnožju omeđuje i od Bogdanovaca dijeli drugi bogdanovački potok. Prema Petkoviću, Bogdanovačka gradina nesumnjivo odgovara položaju utvrde u Mikoli koja je vrlo vjerojatno građena najkasnije krajem 14. st.²⁹³ Treba još spomenuti da Vjekoslav Jukić spominje da se na određenim satelitskim snimkama mogu uočiti tragovi utvrde koja bi također mogla imati kužni oblik.²⁹⁴ Upravo su daljinska snimanja 2016. godine ukazala na kružni oblik lokaliteta Bogdanovci – Gradina.²⁹⁵

U mjestu **Ostrovo**, kraj Nuštra, nalazi se velika kružna, vjerojatno izvorno prapovijesna gradina, dimenzija 600x600 metara. Gradina je sa sjevera omeđena Vučicom, a s juga njezinim manjim pritokom. Prostor gradine viši je u prosjeku za tri metra od okoline. Danijel Petković smatra da se upravo ovdje nalazila ostrovska utvrda za koju se već 1381. godine u izvorima spominje da ne postoji.²⁹⁶ Tu je utvrdu Stjepan Pavičić opisao kao barsku utvrdu, „*kakve su voljeli zidati upravo u stoljećima pred izgrađivanje viteškog života*“.²⁹⁷ Vjekoslav Jukić navodi da su tri kilometra istočno od mjesta zabilježeni prapovijesni nalazi. Osim toga, sjeverno od ceste koja spaja Ostrovo sa susjednim Nuštrom nalazi se nekolicina toponima koji upućuju na srednjovjekovnu povijest područja, poput Staro groblje i Stara skela. Važan indikator srednjovjekovne povijesti je i nalaz 3500 komada srednjovjekovnog novca koje je objavio Josip Brunšmid 1900. godine. Novac se datira od treće četvrtine 12. st. do sedamdesetih godina 13. st., te je uglavnom riječ o frizaticima koji većinom potječu iz kovnice u Friesachu u Koruškoj.²⁹⁸ Iako mu karakter nije sa sigurnošću utvrđen te lokalitet nije istraživan, povijesni

²⁹² Pavičić, Stjepan, *Vukovska župa: u razvitku svoga naselja od XIII. Do XVIII. stoljeća: I. dio*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1940, 71.

²⁹³ Petković 2006, 203-204.

²⁹⁴ Jukić 2011, 219.

²⁹⁵ Vidi: Šiljeg, Kalafatić 2017, 171.

²⁹⁶ Petković 2006, 109.

²⁹⁷ Pavičić 1940, 101.

²⁹⁸ Jukić 2011, 228.

izvori, lokalni toponimi i pronalazak bogate ostave novca ukazuju na sigurno postojanje važnih srednjovjekovnih arheoloških ostataka koji gotovo sigurno sadržavaju i utvrdu čiji je rani prestanak funkcioniranja zasigurno sačuvao bogatstvo nalaza i stratigrafije iz ranih faza funkcioniranja utvrde. Osim prethodno navedenih, kao i u Osječko-baranjskoj, tako i u Vukovarsko-srijemskoj županiji postoji velik broj utvrda koje su ubicirane, prepoznate te koje povjesničari i arheolozi znaju obići u svojim analizama. Takva utvrda se nalazi u **Apševcima**, gdje Jukić naglašava da se još uvijek mogu vidjeti jarci i potezi zemlje koji podsjećaju na utvrđenje. Ta je utvrda vidljiva i na topografskim kartama te zračnim i satelitskim snimkama, ali je dugo bila minski sumnjivo područje zbog čega nije bila istraživana.²⁹⁹ Godina 1999. i 2002. obišen je i lokalitet **Slakovci – Gradina** te se spominje višeslojno nalazište sa srednjovjekovnom keramikom.³⁰⁰ Vesna Nenadić navodi da je Gradina danas četverokutnog oblika kakav je najvjerojatnije dobila u srednjem vijeku. Uz dominantnost prapovijesnih, na njoj se pronalaze i srednjovjekovni nalazi.³⁰¹ Iako skromne informacije o ovome lokalitetu sugeriraju da je riječ o prapovijesnom lokalitetu, brojna literatura spominje srednjovjekovnu utvrdu u ili kraj Slakovaca.³⁰² Postojanju intenzivne srednjovjekovne aktivnosti na užem području Slakovaca svjedoči i bogati nalaz skupine srebrnih predmeta³⁰³, zbog čega ovaj lokalitet treba držati na umu prilikom potrage za Slakovačkom utverd³⁰⁴. Za gotički burg u **Šaregradu** napravljena je tehnička analiza konstruktivnih elemenata, album fotodokumentacije i detaljna arhitektonska snimka zidina s prijedlogom moguće idealne rekonstrukcije prvobitnog izgleda. Unatoč istaknutosti i važnosti utvrde u Šaregradu ona dosad nije arheološki istraživana.³⁰⁵ Utvrda u **Borovu** gradište je ubicirano u blizini istoimenog sela desetak kilometara uzvodno od Vukovara. Prema lokalnim terenskim karakteristikama, riječ je o nizinskoj utvrdi na lesnoj terasi.³⁰⁶ Jukić navodi da je u dosjeu nadležnog konzervatora

²⁹⁹ Jukić 2011, 220.

³⁰⁰ Rapan Papeša 2010, 327-328.

³⁰¹ Nenadić, Vesna, „Pregled stanja istraživanja latenskodobnih lokaliteta u Slavoniji i Baranji“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 7, 1990, 17.

³⁰² Tomičić, Željko, „Neka pitanja o srednjovjekovnim sponama Slavonije“, *Archaeologica Adriatica*, vol. 9 no. 1, 2015, 342.

³⁰³ Demo, Željko, *Zlato & srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu (s prilogom Maje Bunčić)*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2014, 110.

³⁰⁴ Kako sam navode o ovoj utvrdi pronašao pred sam kraj pisanja diplomskog rada, nisam bio u mogućnosti potražiti dodatnu literaturu u kojoj bi se mogle nalaziti detaljnije informacije o lokalitetu Slakovci – Gradina. Zbog toga sam ovo nastojao pojasniti kao još jedan prikaz nemogućnosti potpunog obuhvaćanja svih lokaliteta u detalje te kao sugestiju da se daljnjim *kopanjem* uvijek mogu pronaći novi navodi o, za ovu temu, zanimljivim lokalitetima.

³⁰⁵ Cvetko, Vanda, Zlatko Karač, „O istraživanju utvrde Šaregrad“, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, vol. 35, no. 3/4 (1986), 20.

³⁰⁶ Cvetko, Vanda, Zlatko Karač, „Stari grad Borovo. Nestala srednjovjekovna utvrda na Dunavu.“ *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, vol. 36, no. 1/2 (1987), 28.

lokalitet opisa kao „*nisko konično uzvišenje strmih strana prema Dunavu (...) od kojeg je ostao djelomično sačuvan okrugli centralni plato i duboki šanac uokolo.*“ Također, uz kraj platoa navodno su bili vidljivi zidovi.³⁰⁷ Iako je Borovo zabilježilo znatan znanstveni interes, na njemu nisu poduzeta stručna istraživanja. Sve takve utvrde trebalo bi prvotno barem adekvatno terenski pregledati kako bismo dobili začetne konkretne informacije o samim lokalitetima čime bi se oni mogli uključiti u daljnji znanstveni diskurs i biti dostupni znanstvenoj svijesti kako bi se uključili u nova istraživanja.

³⁰⁷ Jukić 2011, 222.

6. Rasprava

Kao početna postavka ovoga istraživanja bio je plan obuhvatiti puno šire područje, ono koje se danas grubo smatra Slavonijom. Zapadna granica takvog istraživanja nalazila bi se negdje oko poteza Virovitica – Kutina, koji mi se činio najlogičnijim jer je utvrde zapadno od toga u svojem doktoratu obradila Tatjana Tkalčec. U početnim fazama istraživanja nastojao sam prikupiti sve dostupne informacije o bilo kakvom arheološkom zahvatu na svim utverdama Slavonije. Već nakon pregledavanja Hrvatskih arheoloških godišnjaka i časopisa Obavijesti, te ostalih poznatih mi istraživanja, uvidio sam da bi takav pothvat vremenski i obujmom rezultirao ekvivalentu izrade doktorskog rada. Prva činjenica koja tomu govori, a koja na prvu možda nije očita čitatelju, potreba je detaljnog pronalaska i, preneseno rečeno, *iskopavanja* literature, odnosno u ovom slučaju izvora, o arheološkim istraživanjima. Dok Hrvatski arheološki godišnjak predstavlja velik pomak po pitanju prikupljanja svih istraživanja u jednoj godini na jednom mjestu, što neizmjereno olakšava rad istraživačima, prije HAG-a takva mogućnost nije postojala. Na prvu se ruku može činiti da je najjednostavnije uzeti nekakav pregledni rad i pomoću njega pronaći utvrde koje su predmet istraživanja, ali takvi radovi upućuju samo na najpoznatija istraživanja. I u takvim slučajevima potrebno je prikupljanje, čitanje te sažimanje i interpretacija svih radova koji donose rezultate istraživanja. No, za otkrivanje manje poznatih utvrda i istraživanja užih opsega i skromnijih rezultata potreban je sasvim drugačiji pristup. Na temelju navoda u određenom radu potrebno je pronaći citiranu, jako često staru i teško dostupnu, jedinicu literature kako bi se dobilo dvije-tri rečenice o tome da je arheološka ekipa jednom davno obišla jedan lokalitet. Osim toga, potrebno je, bez prethodnih saznanja o eventualnom postojanju, pregledati ključne časopise u kojima bi se mogli naći rezultati istraživanja. Isto tako, potrebno je pronaći radove o arheološkim rekognosciranjima/reambulacijama/terenskim pregledima i detaljno ih pregledati kako bi se pronašla eventualna informacija o mogućem istraživanju utvrde na određenom prostoru. Glavna stavka koja otežava upravo navedene potrebne pristupe je činjenica da je prvenstveno riječ o starim i teško dostupnim radovima koje se u pravilu ne može pronaći na internetu. Stoga se ovo istraživanje sastojalo od desetaka sati provedenih u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu u čitaonici periodike, pregledavajući prethodno naručene časopise (maksimalno 10 brojeva po danu) iz arhiva, u potrazi za bilo kakvim informacijama o arheološkim istraživanjima utvrda. Osim toga, detaljno pretraživanje primijenjeno je i na sve ostale vrste publikacija, koje su dostupne u knjižnicama ili na internetu, te je na taj način obuhvaćen višestruko veći broj radova od onih koje se može pronaći u literaturi ovog diplomskog rada.

Sa shvaćanjem da u takvom istraživačkom pristupu nije moguće biti siguran u potpunu obuhvaćenost svih istraživanja utvrda na određenom prostoru, na više sam mjesta naglašavao dotičnu činjenicu. Iz istog razloga sam, kao i iz prethodno opisane opsežnosti posla, odlučio da ću se u ovome radu fokusirati na uže područje od prvotno određenog, kako bih mogao detaljnije istražiti literaturu i *iskopati* što više informacija koje nisu ušle u opticaj putem preglednih radova pa tako ni u svijest suvremenih istraživača. Pristup suprotan ovome označavao bi obuhvaćanje šireg područja i ispunjavanje rada prvenstveno poznatim sustavnim istraživanjima uz izričito malu mogućnost dubljeg zaranjanja u manje poznata istraživanja i utvrde određenog prostora. Prvotni pristup smatrao sam kvalitetnijim i korisnijim za arheologiju i povijest utvrda zbog čega sam njega i odabrao.

Upravo je taj pristup i polučio rezultate u skladu s pretpostavkama koje sam imao prilikom formiranja teme diplomskog. Naime, pisanje rada je pokazalo da su arheološka istraživanja utvrda u pogledu iskopavanja vrlo rijetka na promatranom području. Tu prvenstveno možemo govoriti o istraživanjima na Kolodvaru i Erdutu (Osječko-baranjska županija) te na Iloku, Zvizdan-gradu i Virgradu (Vukovarsko-srijemska županija). Naravno, ne donose niti sva arheološka iskopavanja kvalitativno i kvantitativno jednake informacije. Pogledamo li detaljnije spomenute istraživanja, možemo primijetiti da su ona na Kolodvaru i Iloku ipak pružila bogatija saznanja o predmetima istraživanja od ostalih. Dakako, riječ je o sustavnim istraživanjima kojima je cilj dobivanje preciznijih spoznaja o lokalitetu i interpretacija složene stratigrafske situacije nalazišta. U tom je pogledu jednostavno zaključiti da su zaštitna arheološko-konzervatorska istraživanja Dvora knezova Iločkih (dvorac Odescalchi) od svih promatranih istraživanja polučila najviše informacija o utverdama u istočnoj Slavoniji. Iako ova istraživanja, koja su se odvijala od 2001. do 2008. godine, nisu u potpunosti objavljena, u redovitim se objavama rezultata istraživanja pronalaze informacije važne za razumijevanje utvrda na promatranom području.³⁰⁸ Istraživanja na Kolodvaru, iako također sustavnog karaktera, financijski pa posljedično i količinski nisu bila jednako opširna kao ona u Iloku. Neovisno o tome, prikupljeni su brojni važni podatci i ostvarene interpretacije koje nas mogu voditi dalje po pitanju interpretacije ovog važnog srednjovjekovnog lokaliteta. Objava će nedavno provedenih arheoloških istraživanja zasigurno dodatno osvijetliti veličinu lokaliteta. Arheološka iskopavanja utvrde u Erdutu još su prije više od pedeset godina polučila nalaze i podatke kao i djelomično razumijevanje stratigrafije, ali je detaljnija interpretacija bilo kojeg

³⁰⁸ Puno toga saznajemo i iz zasebnih radova u kojima su znanstveno analizirani i interpretirani pojedini rezultati istraživanja (za primjer vidi: Tomić 2004).

dijela istraživanja, nažalost, izostala. Istraživanja u Erdutu prikaz su kako se nedostatak stručne obrade i interpretacije rezultata istraživanja odražava na našu spoznaju o utvrdi koja je predmet istraživanja. Unatoč dedicanom zanimanju i stručnom metodološkom pristupu trud arheologa koji su istraživali Erdut ostaje uvelike neznan zainteresiranim kolegama.

U slučaju Virgrada i Zvizdan-grada riječ je o ograničenim jednosezonskim istraživanjima. Istraživanja na Virgradu krenula su 1970. godine kao sustavna zaštitna, ali nisu nastavljena dok su na Zvizdan-gradu provedena probna arheološka istraživanja. Dok je znanstvena uloga sustavnih istraživanja koja smo naveli u slučaju Kolodvara, Iloka i Erduta jasna, ovakva istraživanja, za radove poput ovoga i općenito poznavanje utvrda, imaju drugačiju ulogu. Ona potvrđuju pretpostavku karaktera lokaliteta, donose važne relativne datacije na temelju iskopanog materijala, uvode nas u osnovno poznavanje arhitekture utvrde te na temelju svega toga omogućavaju postavljanje početnih pretpostavki i interpretacija koje ne samo obogaćuju naše skromno znanje o utverdama već otvaraju mogućnost produbljivanja znanja o iskopavanom lokalitetu na temelju znanja ostvarenom na ostalim lokalitetima koje možemo smatrati kao analogije promatranome. Iako sažeta, istraživanja na Virgradu zabilježila su drvenu palisadu ovog kasnosrednjovjekovnog gradišta što ukazuje na mogućnost dobivanja važnih informacija i u malim istraživačkim kampanjama. Ova su dva istraživanja svjedoci tome da, u nedostatku većih financijskih sredstava, ne treba odbacivati ideju sažetih sustavnih ili probnih arheoloških istraživanja kao adekvatnih radnji za dobivanje novih saznanja o prethodno neistraženim utverdama.

Kada bismo po pitanju utvrda u istočnoj Slavoniji raspolagali samo informacijama dobivenima iz arheoloških iskopavanja naša bi se saznanja temeljila samo na kvalitativnom poznavanju određenih utvrda. Odnosno, bili bismo više ili manje, ovisno o opsegu istraživanja, upućeni u razvoj i karakteristike pojedinih utvrda bez spoznaja o raširenosti i međudodnosu istih. U tom bi slučaju jedino rezultati istraživanja prethodno navedenih utvrda tvorili tkivo znanja o utverdama u istočnoj Slavoniji. No, kada u analizu uključimo i rezultate ostalih arheoloških istraživanja, slika se drastično mijenja. Kao što je u ovome radu vidljivo, informacije o većini utvrda pribavljene su rekognosciranjem, odnosno terenskim pregledom. Iako se rekognosciranjem prvenstveno dobivaju osnovne informacije o lokalitetu ili se donose pretpostavke o njegovom karakteru, u duhu neistraženosti utvrda u istočnoj Slavoniji i takve informacije čine važnu sastavnicu baze znanja o utverdama. Možemo vidjeti da je u ovome radu izdvojeno 38 utvrda i potencijalnih utvrda koje nisu iskopavane, već su saznanja o njima prikupljena drugim metodama, prvenstveno terenskim pregledima. Da nije bilo tih terenskih

pregleda ne bismo na znanstvenoj razini mogli govoriti o gustoći utvrda na promatranom području već bismo se morali zadovoljiti burgovima i iskopavanim utverdama uz nagađanje o većoj ili manjoj napučenosti prostora potencijalnim utverdama. Kao u slučaju Kolodvara, terenskim pregledom produbljene su spoznaje i o nekim lokalitetima koji su arheološki iskopavani. Naravno, s obzirom na to da se rekognosciranjem često po prvi puta utvrđuje ili potvrđuje prethodno pretpostavljeni karakter određenog lokaliteta kao utvrde, i to često na temelju malog broja parametara, otvoreno je za pretpostaviti da bi/će se za određeni dio lokaliteta daljnjim istraživanjem ovakva pretpostavka pokazati krivom. Iz tog sam razloga nastojao u ovome radu ne donositi navode u kojima su autori, bez navođenja svojih razloga za isto, pretpostavljali da bi se negdje *mogla* nalaziti utvrda. Iako je teško odrediti gdje povući crtu po pitanju tako subjektivne stvari poput pretpostavke, ona je negdje morala biti povučena. Po pitanju navedenih 38 utvrda, važno je naglasiti da je riječ o utverdama koje sam u okvirima istraživanja za pisanje diplomskog rada uspio pronaći. Uz konstantno naglašavanje nemogućnosti garantiranja potpune pokrivenosti prostora, valja i ovdje naglasiti da točan broj nije važan. Važna je njegova veličina u odnosu na 5 metodološki i znanstveno adekvatno iskopavanih utvrda. Odnosno, važno je da je istraživanje pokazalo da su arheološka iskopavanja u velikoj manjini kada govorimo o dobivanju arheoloških informacija o utverdama u dvije istočnoslavonske županije. Ona su donijela (u nekim slučajevima *jedva*) više informacija o malom broju lokaliteta dok nam sliku gustoće utvrda u istočnoj Slavoniji, njihovog izgleda, osnovnih karakteristika te međuodnosa kroje prvenstveno druge vrste istraživanja. Na ovome je mjestu informativno navesti i da sam se tokom istraživanja susreo s desecima utvrda koje nisu bile uključene ni u kakva istraživanja, a za koje se više-manje zna ili pretpostavlja gdje se nalaze. Neke sam od tih primjera i demonstrativno naveo. Iz svega dosad navedenog očito je da u pregledu *arheološke istraženosti* takve lokalitete nisam obrađivao, jer nisu istraživani, pa niti ne nude informacije o arheologiji, čija sam istraživanja nastojao usporediti. Odnosno, (osnovne) informacije o tim lokalitetima nisu dobivene u sklopu arheološkog istraživanja pa ih kao takve nisam u mogućnosti valorizirati u kontekstu postavljenih istraživačkih pitanja. U nekom drugom istraživanju bilo bi zanimljivo brojčano usporediti koliko je poznatih i pretpostavljenih utvrda uopće dotaknuto arheološkim istraživanjima.

Navedeni odnosi u istraživanjima sugeriraju da je istraženost utvrda u istočnoj Slavoniji na početnim razinama. Prilikom dobivanja takvog zaključka postavlja se pitanje komparacije rezultata koje je ostvarila arheologija s rezultatima historije. Iako bi takva usporedba na razini

specifičnih utvrda ili područja mogla biti temom jednog zasebnog rada, ovdje ću navesti glavne zaključke koji su se formirali prilikom istraživanja i pisanja ovog rada. Jedino u slučaju sustavnih istraživanja poput onih u Iloku možemo govoriti da je arheologija kvantitativno donijela jednako ili više informacija o utverdama u odnosu na historiografiju. Iz bogatstva dostupnih izvora povjesničari su uspjeli ispisati brojne stranice o pojedinim utverdama, dok se na razini arheologije borimo s utvrđivanjem je li ta utvrda na *ovome* ili *onome* brijegu. Kao primjer je već prethodno bila navedena knjiga *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela Vinkovačkog kraja*. U tom radu, kao i u brojnim drugima, pronalazimo povijest utvrda ispunjenu brojnim informacijama – prvenstveno o vlasnicima i posjedima – dok su nam, iz arheološke perspektive, pozicije dobrog dijela tih utvrda samo poznate ili se borimo s određivanjem na kojem se od ubiciranih lokaliteta utvrda nalazi, a često nam nije niti približno poznata lokacija određene utvrde. Sve u svemu, vidljivi su rezultati više od stoljeća duge angažiranosti povjesničara na istraživanju utvrda putem izvora. Zbog tog truda raspoložemo velikim korpusom informacija i poznata nam je uloga velikog broja utvrda u kontekstu povijesnih procesa koji su se odvijali na ovim prostorima. No, arheologija i u značajnoj angažiranosti nije često u mogućnosti pružiti kvantitetu nalaza, ipak to ne ovisi o njoj, a često joj to niti nije cilj. Zbog toga je teško uspoređivati dosege historije i arheologije. Često je potrebno uložiti značajna sredstva kako bi se arheološkim iskopavanjima potvrdile ili opovrgnule osnovne pretpostavke te prikupila nova saznanja o životu i događanjima na utvrđi. I terenski pregledi koštaju, ali su u mogućnosti egzaktno i nepobitno, pronalaskom određenog materijala, donijeti saznanja o određenoj utvrđi. Zbog toga nije niti potrebno očekivati da će arheologija ostvariti jednaku količinu znanja o utverdama, već je potrebno fokusirati se na kvalitetu dobivenih informacija te postavljenih i odgovorenih znanstvenih pitanja. A u tome segmentu, u odnosu na historiju, arheologija u ovom znanstvenom području na *ovome* prostoru, zaostaje. Arheologija kasnosrednjovjekovnih utvrda kvalitetnim znanstvenim pitanjima može otkriti segmente života utvrde koje se ne može spoznati putem dostupnih izvora. Kvalitetno interpretiranje informacija dobivenih takvim istraživanjima omogućava arheologiji da ostvari uspjeh i doprinos koji je jednak dosadašnjem historiografskom.

Kao što je na puno mjesta spomenuto, informacije dobivene iz terenskih pregleda (korištenih u *ovome* radu) o utverdama škrte su i prvenstveno služe za stvaranje popisa ili utvrđivanje veće ili manje koncentracije obrambenih karakteristika na određenom prostoru. Zbog toga se njihov spomen rijetko pronalazi u radovima koji se bave utverdama, već se autori fokusiraju na dostupno bogatstvo informacija dobiveno arheološkim iskopavanjem. Dakle,

riječ je o podacima koje još uvijek nismo adekvatno inkorporirali u znanstvena istraživanja i znanstvenu misao. Kako je potreba za dobivanjem značenja iz podataka jedna od temeljnih potreba u arheologiji³⁰⁹, trebali bismo konstantno tragati za novim alatima kojima bismo postojeće podatke mogli što bolje obraditi. Kao što je u radu vidljivo, a slično je stanje i s ostalim vrstama lokaliteta na promatranom području, u zadnjih se par desetljeća skupilo puno informacija o postojanju te mogućem postojanju utvrda na određenim lokalitetima. Upravo se te osnovne informacije, odnosno ubiciranja lokaliteta, određivanja položaja, osnovne databilne informacije i dr., pomoću određenih alata unutar geografskog informacijskog sustava, može obraditi kako bi se dobile nove interpretacije i informacije. Pomoću *predictive modeling*-a, moguće je stvoriti obrasce prema kojima se može pretpostaviti lokacije drugih sličnih lokaliteta.³¹⁰ Za utvrde je iznimno važan i *viewshed analysis*. U ovakvim se analizama pozicioniranje arheoloških lokaliteta i karakteristika procjenjuje i uspoređuje u odnosu na krajolik i na taj se način ukazuje na to gdje su se nalazile strateške točke u određenom periodu.³¹¹ Pomoću sličnih analiza može se nadovezati i modeliranje kretanja i transporta. Tako se *least-cost path analysis* bavi pronalaskom najefikasnijih ruta, odnosno određivanjem korisnosti između pređene udaljenosti i prepreka na putu³¹² na koju su strateški pozicionirane utvrde zasigurno imale najveći utjecaj. Ovo je iznimno korisna analiza jer, promotrimo li odnos podizanja burgova i gradišta spram srednjovjekovnih prometnica, možemo primijetiti njihovu koncentraciju i vezanost uz te komunikacije.³¹³ Ovo su neki od alata koji mogu pružiti nove interpretacije na temelju postojećih podataka. Dakle, nije samo riječ o otkrivanju novih lokaliteta. GIS može pružiti novi kontekst za prethodno istražene lokalitete, kao i dati prethodno skupljenim podacima novi kontekst. Njime možemo dobiti nove uvide u razloge naseljavanja i izgradnje utvrda na specifičnom prostoru. Općenito, prostor je ključan za razumijevanje naseljavanja i ljudskog korištenja prostora, a GIS nam omogućava bolje razumijevanje tog prostora. Utvrde su strateški i geografski pomno građene kao točke kontrole prostora, obrane određenog prostora, prolaza, posjeda i slično. Stoga, u njihovoj je izgradnji, pa tako i shvaćanju te istraživanju, nužno dobiti što bolju sliku prostora u kojemu se nalaze, i to koristeći alat koji će nam taj isti prostor vizualizirati i iz kojega ćemo nakon toga moći izvesti

³⁰⁹ Chapman, Henry, *Landscape Archaeology and GIS*, The History Press, Tempus Publishing, 2006, 18.

³¹⁰ Wheatley, David, Mark Gillings, *Spatial Technology and Archaeology – The Archaeological Applications of GIS*, London & New York: Taylor & Francis, e-book, 2005, 148.

³¹¹ Wheatley, Gillings 2005, 182-184.

³¹² Verhagen, Philip, „Spatial Analysis in Archaeology: Moving into New Territories“, u: *Digital Geoarchaeology – New Techniques for Interdisciplinary Human-Environmental Research*, ur: Christoph Siart, Markus Forbriger, Olaf Bubenzer. Springer Cham, 2018, 15.

³¹³ Tkalčec 2021, 52.

nove informacije, obrasce, shvaćanja i povezanosti koji će omogućiti otvaranje novih pitanja i pogleda, koje je trenutno, u nedostatku istih analiza, nemoguće uopće i percipirati. Ne ulazeći dublje u kompleksnu temu GIS-a, prethodnim sam redcima nastojao ukazati na jednu od mogućnosti iskorištavanja velikog broja osnovnih podataka o utvrdama koje posjedujemo. Stvaranje kvalitetnog znanja iz postojećih podataka omogućava uključivanje ovih utvrda u široki raspon historijskog znanja te historiografskog postupka i interpretacije.

U duhu toga smatram u ovome radu navedene utvrde, odnosno štura znanja o njima, kao važne informacije te važne korake za razumijevanje utvrda i utvrđivanja u kasnom srednjem vijeku na području današnje istočne Slavonije. Svaka pojedinačna informacija o novom lokalitetu svjedoči napučenosti prostora utvrdama i daje nam do znanja da pod nogama imamo veliko povijesno bogatstvo koje smo dužni čuvati i koje trebamo nastojati što bolje istražiti i razumjeti.

7. Zaključak

Razvidno je iz ovog rada da je svako arheološko istraživanje i svaka informacija dobivena njime dio slagalice koja širi naše znanje o monumentalnim spomenicima prošlosti. U ovome sam radu prvenstveno nastojao istaknuti važnost svih vrsta arheoloških istraživanja. Smatram da sam uspio ukazati na važnost svih prehodanih kilometara tijekom terenskih pregleda, koji su omogućili pronalazak ili opisivanje lokaliteta koje priroda odavna drži skrivenima. Jednako tako, nadam se da će podaci o utverdama doneseni u ovome radu biti uključeni u znanstveni aparat povjesničara koji su im u mogućnosti pružiti nove interpretacije i pripisati nove vrijednosti. Također se nadam da će, osim povjesničara, ovo skupljanje svih pronađenih istraživanja potaknuti i druge istraživače arheologe ili im omogućiti daljnje istraživanje navedenih lokaliteta ili bilo koje teme šire ili uže vezane uz njih. Zoran Čučković navodi da je, među ostalim, uspjeh sustavnog terenskog pregleda moguće analizirati „*razmatranjem kvalitete dobivenih rezultata u smislu rješavanja pojedinih arheoloških problema*.“³¹⁴ U širem smislu, smatram da se isto može primijeniti na pojedina i veće grupe rekognosciranja na određenom prostoru. Uspjeh navedenih terenskih pregleda (kao i ostalih istraživanja) leži u tome što su dali odgovore na postavljena istraživačka pitanja. Jasno je da se u istočnoj Slavoniji nalazi puno utvrda koje svjedoče važnosti ovog područja u kasnom srednjem vijeku. Većina tih utvrda nije arheološki iskopavana, odnosno one svjedoče velikoj nezainteresiranosti (arheologa? Institucija? Društva?) za istraživanje utvrda, kako je i utvrđeno u drugom poglavlju. Istraživanja koja jesu provedena svjedoče velikom bogatstvu podataka i informacija proporcionalnima dostupnim sredstvima i opsegu istraživanja. Ona ukazuju na to da istraživanje utvrda u istočnoj Slavoniji nije *kockanje* resursima, odnosno potencijalno ulaganje financijskih sredstava uz ograničeni arheološki povrat. Stoga, ne postoje očigledni razlozi i opravdanja zašto je arheološka istraženost utvrda u istočnoj Slavoniji na tako nezavidno niskoj razini, osobito ako uzmemo u obzir neka druga područja u Hrvatskoj. Nadam se da je moj interes, ograničenog utjecaja i razmjera, barem mali doprinos promjeni takvog stanja u hrvatskoj arheologiji i historiji.

³¹⁴ Čučković 2012, 258.

8. Internetski izvor

IV. okrugli stol – Recentna arheološka istraživanja u Vukovarsko-srijemskoj županiji. https://www.academia.edu/38572806/IV_OKRUGLI_STOL_Recentna_arheolo%C5%A1ka_istra%C5%BEivanja_u_Vukovarsko_srijemskoj_%C5%BEupaniji. Gradski muzej Vinkovci; Institut za arheologiju. Pristup: 14.6.2022.

9. Literatura

Andrić, Stanko. *Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001.

Andrić, Stanko. *Vinkovci u srednjem vijeku – Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti*. Slavonski Brod: Matica hrvatska; Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2007.

Balić, Milan. „Pregled dvoraca i srednjovjekovnih utvrđenih gradova u Slavoniji – I. dio“. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 23/1-2 (1974), 13-25.

Barker, Philip. *Tehnike arheološkog iskopavanja*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.

Bintliff, John. „The Role of Science in Archaeological Regional Surface Artefact Survey“. U: *Optical Technologies in the Humanities - Selected Contributions to the International Conference on New Technologies in the Humanities and Fourth International Conference on Optics Within Life Sciences OWLS IV, Münster, Germany, 9 – 13 July 1996*. Ur: Dieter Dirsken, Gert von Bally. Berlin: Springer, 1997, 9-28.

Birin, Ante. „Društvo: Plemstvo (razvoj, raspored, brojnost, uloga)“. U: *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja – Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*. Ur: Marija Karbić. Zagreb: Matica hrvatska, 2019, 39-54.

Bogetić, Antun. „Odgovori na neka pitanje Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine“. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 12 (1875), 128-134.

Bulat, Mirko. „Rekognosciranje Arheološkog odjela Muzeja Slavonije u Osijeku u 1979. godini“. U: *Mirko Bulat – arheolog Muzeja Slavonije Osijek*. Ur: Mladen Radić. Osijek: Muzej Slavonije, 2007.

Bulat, Mirko. „Rekognosciranje na području Osijeka i njegove šire okoline u 1972 godini“. U: *Mirko Bulat – arheolog Muzeja Slavonije Osijek*. Ur: Mladen Radić. Osijek: Muzej Slavonije, 2007, 74-76.

Buzás, Gergely. „Szabályos alaprajzú várpaloták mint az uralkodói hatalom jelképei a XIV–XV. században“. U: „*Kard és koszorú*“. *Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei*. Ur: G. Hausner, K. M, Kincses, L. Veszprémy. Budimpešta, Hadtörténeti Múzeum, 2001, 53–57.

Chapman, Henry. *Landscape Archaeology and GIS*. The History Press, Tempus Publishing, 2006.

Conyers, Lawrence B. „Ground-penetrating Radar for Archaeological Mapping“. U: *Remote Sensing in Archaeology*. Ur: James Wiseman, Farouk El-Baz. New York: Springer, 2007, 329-344.

Cosnean Nistor, Letiția. „Introduction“. U: *Palaces, Castles, and Manor Houses of Medieval and Early Modern Times I*. Ur: Letitia Cosnean Nistor, Ileana Burnichioiu. Alba Iulia: Editura Mega, 2017.

Cvetko, Vanda, Zlatko Karač. „O istraživanju utvrde Šarengrad.“ *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, vol. 35, no. 3/4 (1986), 20-22.

Cvetko, Vanda, Zlatko Karač. „Stari grad Borovo. Nestala srednjovjekovna utvrda na Dunavu.“ *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, vol. 36, no. 1/2 (1987), 28-29.

Čučković, Zoran. „Metodologija sustavnog terenskog pregleda: primjer istraživanja zapadne Bujštine (Istra)“. *Opuscula archaeologica*, 36/2012, 247-274.

Damjanović, Dragan. „Srednjovjekovno-barokna đakovačka katedrala i njezina sudbina“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 40 (2008), 151-173.

Demo, Željko. *Zlato & srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu (s prilogom Maje Bunčić)*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2014.

Dizdar, Marko. „Kanal Dunav – Sava (op. Andrijaševci, Cerna, Babina Greda).“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007. Ur: Blanda Matica. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2008, 61-64.

Dizdar, Marko. „Terenski pregled dijela trase višenamjenskog kanala Dunav-Sava.“ *Annales Instituti archaeologici*, IV/2008, 102-108.

Dizdar, Marko. „Ilok – Dvor knezova Iločkih i crkva sv. Petra Apostola.“ U: *Dnevnik jednog arheologa, Prof. dr. sc. Željku Tomičiću uz 70. rođendan*. Ur: Marija Buzov. Zagreb: Institut za arheologiju, 2013, 75-85.

Dizdar, Marko, Darija Ložnjak Dizdar. „Terenski pregled dijela trase magistralnog plinovoda Donji Miholjac – Slobodnica u Osječko-baranjskoj županiji“. *Annales Instituti Archaeologici*, V/2009, 134-138.

Dizdar, Marko, Darija Ložnjak Dizdar, Mato Ilkić, Mirela Hutinec, Tino Leleković. „Sotin, terenski pregled 2008. g.“ *Annales Instituti Archaeologici*, V/2009, 122-124.

Dobronić, Lelja. *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za likovne umjetnosti. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1984.

Dvořáková, Daniela. „The Economic Background to and the Financial Politics of Queen Barbara of Cili in Hungary (1406-1438)“. U: *Money and Finance in Central Europe during the Latter Middle Ages*. Ur: Roman Zaoral. Palgrave Macmillan, 2016, 110-128.

Dzino, Danijel. „From Byzantium to the West: 'Croats and Carolingians' as a Paradigm-Change in the Research of Early Medieval Dalmatia“. U: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*. Ur: Danijel Dzino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš. Leiden: Brill, 2018, 17-31.

Emić, Marin. „Kasnosrednjovjekovna plemićka kurija kraj Orahovice – Uvod u razumijevanje kasnosrednjovjekovne kurije u kontinentalnoj Hrvatskoj.“ *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 38, no. 2, 2021, 115-155.

Ercegović, Slavenka. „Istraživanje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 2, no. 1, 1961, 225-339.

Feld, István. „Herrschaft, Burg und Residenz im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn“. U: *Castrum bene 7 – Burgen und Siedlungsstruktur*. Ur: Alexander Ruttkay, Máté Ruttkay, Péter Bednár. Nitra: Archaeologický ústav SAV, 2004, 47-78.

Feld, István. „Castles, mansions and manor houses“. U: *The Art of Medieval Hungary*. Ur: Xavier Barral i Altet, Pál Lővei, Vinni Lucherini, Imre Takács. Rim: Viella, 2018, 117-130.

Filipeć, Krešimir. *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*. Zagreb: Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb – Lohor, 2012.

Fügedi, Erik. *Castle and society in medieval Hungary (100-1437)*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1986.

Gillings, Mark, Piraye Hacıgüzeller, Gary Lock. „On maps and mappings.“ U: *Re-mapping Archaeology – Critical Perspectives, Alternative Mappings*. Ur: Mark, Gillings, Piraye Hacıgüzeller, Gary Lock. London – New York: Routledge, 2019, 1-16.

Hannson, Martin. „The Medieval aristocracy and the social use of space“. U: *Reflections: 50 Years of Medieval Archaeology, 1957-2007*. Ur: Roberta Gilchrist, Andrew Reynolds. London-New York: Routledge, 2009, 435-452.

Horvat, Zorislav. „Bedemgrad – Našice“. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 26/4, 1977, 7-16.

Horvat, Zorislav. „Analiza srednjovjekovne faze gradnje dvorca Odescalchi, nekadašnjeg palasa Nikole Iločkog, kralja Bosne“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 19, 2002, 195-212.

Horvat, Zorislav. „Stambeni prostori u burgovima 13.-15. stoljeća.“ *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, vol. 17, no. 1 (37), 2009, 32-51.

Horvat, Zorislav. *Burgologija – Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2014.

Horvat, Zorislav. *Kaštelologija – Protuturski kašteli na Banovini krajem 15. i početkom 16. stoljeća*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2020.

Ilkić, Mato. „Arheološki dokazi kontinuiteta naseljenosti Sotina“. U: Arheološke spoznaje o Sotinu – Rezultati probnih istraživanja 2008. – 2010. Ur: Mirela Hutinec, Dario Ložnjak Dizdar. Vukovar: Gradski muzej Vukovar, 2010, 11-14.

Incze, Janos. „The Pledge Policy of King Sigismund of Luxembourg in Hungary (1387-1437)“. U: *Money and Finance in Central Europe during the Latter Middle Ages*. Ur: Roman Zaoral. Palgrave Macmillan, 2016, 87-109.

Ivanušec, Ratko. „Crkva sv. Martina u Martinu kod Našica“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, vol. 43/44, no. 43/44, 2020, 7-21.

Janeš, Andrej. „The archaeological approach and the need for medieval castle research“. U: *Papers and proceedings of the third medieval workshop in Rijeka*. Ur: Kosana Jovanović, Suzana Miljan. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2018, 109-130.

Janeš, Andrej. „A Phantom Menace – Did the Mongol Invasion Really Influence Stone Castle Building in Medieval Slavonia?“. U: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti*. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017. Ur: Tatjana Tkalcic, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj. Zagreb: Institut za arheologiju, 2019, 225-238.

Janeš, Andrej, Ivana Hirschler Marić. „The transformation of rural settlements in Slavonia in the period from the 12th to the 15th centuries“. U: *Settlement change across medieval Europe: Old paradigms and new vistas*. Ur: Niall Brady, Claudia Theune. Ruralia XII. Leiden: Sidestone Press, 2019, 383-394.

Jelaš, Danijel. *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2020.

Jukić, Vjekoslav. *Otkrivena ravnica: srednjovjekovna umjetnost Istočne Slavonije*. Zagreb: Izdanja Anri barbarus, 2011.

Kalafatić, Hrvoje, Bartul Šiljeg. „Terenski pregled na prostoru općina Belišće, Marijanci i Donji Miholjac u 2015. godini“. *Annales Instituti Archaeologici*, XII/2016, 170-172.

Kalafatić, Hrvoje, Bartul Šiljeg. „Općine Donji Miholjac, Marijanci i Belišće“. *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*. Ur: Zoran Wiewegh. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016, 58-60.

Karač, Zlatko. „Srednjovjekovno gradište Banovac-Podgorje kod Đakova“. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 24 (1992), 102-106.

Karač, Zlatko. „Pauče – Grad (utvrda Poljanska)“. *Hrvatski arheološki godišnjak 2/2005*. Ur: Jasen Mesić. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2006, 16-19.

Karač, Zlatko. „Srednjovjekovne utvrde, gradine i gradišta na području Đakovštine – rekognosciranje i topografija lokaliteta“. U: *Ascendere Historiam – Zbornik u čast Milana Kruheka*. Ur: Marija Karbić, Hrvoje Kekez, Ana Novak, Zorislav Horvat. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.

Krznar, Siniša. „Kasnosrednjovjekovna i ranonovovjekovna groblja na prostoru sjeverne Hrvatske.“ U: *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*. Ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar. Zagreb: Institut za arheologiju, 2021, 135-166.

Krznarić Škrivanko, Maja. „Vinkovci (grad), Andrijaševci (općina), Ivankovo (općina), Markušica (općina), Tordinci (općina), Nuštar (općina), Stari Jankovci (općina).“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005. Ur: Jasen Mesić. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2006, 40-43.

Krznarić Škrivanko, Maja. „Vinkovačko područje (1022 km²).“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006. Ur: Jasen Mesić. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2007, 48-51.

Krznarić, Škrivanko. „Kanal Dunav – Sava (op. Nuštar, Vinkovci).“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007. Ur: Blanda Matica. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2008, 58-61.

Ladson Drewett, Peter. *Field Archaeology - An Introduction*. Taylor & Francis (e-Library), 2001.

Lorber, Črtomir, Predrag Novaković. „Internationalisation as a long-term strategic project of the post-war renewal of the Yugoslav archaeology (1950-1971)“. *Issues in Ethnology and Antropology*, vol. 15, no. 3, 2020, 689-715.

Lozok, Josip, Kornelija Minichreiter, Jasenka Miškov. „Rekognosciranje trase kanala Dunav – Sava (Dionica Šamac – Gundinci, Brodsko-posavska županija)“. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 29, no. 2, 1997, 40-47.

Malovoz, Andreja. „Cerna – Gradac.“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 5/2008. Ur: Jasen Mesić. Zagreb: Ministarstvo kulture, Uprava za arhivsku djelatnost i baštinu, 2009, 71-74.

Marković, Zorko. „Rezultati arheološkog rekognosciranja terene oko Podgorača 1965-1978. godine.“ *Glasnik slavonskih muzeja*, 36, 28-32.

Marković, Zorko, Jasna Jurković. „Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2007. i 2008. g.“ *Annales Instituti Archaeologici*, V/2009, 139-147.

Marković, Zorko, Jasna Jurković. „Rezultati rekognosciranja arheoloških terena oko Našica 2010. godine.“ *Annales Instituti Archaeologici*, VII/2011, 102-107.

Marković, Zorko, Katarina Botić. „Našice – šire područje“. *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*. Ur: Zoran Wiewegh. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016, 50-52.

Marković, Zorko, Katarina Botić. „New Knowledge about the medieval settlements of Našice region“. U: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*. Ur: Tajana Sekelj Ivančan, Tatjana Tkalčec, Siniša Krznar, Juraj Belaj. Zagreb: Institut za arheologiju, 2017, 483-498.

Marković, Zorko, Mirjana Paušak. „Terenski pregled arheoloških lokaliteta u Valpovštini 2010“. *Annales Instituti Archaeologici*, VII/2011, 98-101.

Mihelić, Sanjin, Jasna Jurković. „Bedemgrad“. *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*. Ur: Zoran Wiewegh. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016, 11-12.

Miletić, Drago. *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 2012.

Minichreiter, Kornelija. „Virgrad, Županja – srednjovjekovno gradište.“ *Arheološki pregled 12*, 1970, 173-176.

Minichreiter, Kornelija. „Rekognosciranje arheoloških lokaliteta na terenu općine Đakovo“. *Glasnik slavonskih muzeja*, 37, 1978, 38-41.

Minichreiter, Kornelija. „Arheološka rekognosciranja Slavonije“. *Arheološki pregled*, 20, 1979, 180-182.

Minichreiter, Kornelija. „Arheološko blago Baranje“. *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, 5 (1986/1987), 1987, 43-142.

Minichreiter, Kornelija. „Arheološka topografija županske Posavine.“ U: *Županjski vijenac*. Ur: Marko Babić. Županja: JP Hrvatski radio Županja, 1994, 109-116.

Minichreiter, Kornelija. „Gradac Našički – Eksploatacijsko područje“. *Hrvatski arheološki godišnjak 8/2011*. Ur: Zoran Wiewegh. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2012, 23-25.

Minichreiter, Kornelija, Branimir Kralik. „Erdut – srednjovjekovni grad“. *Arheološki pregled*, 12, 1970, 176-179.

Mušić, Branko. „Primjena geofizičkih istraživanja u arheologiji.“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005. Ur: Jasen Mesić. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2006, 439-451.

Mušić, Branko, Jurij Soklič. „Ilok – Gornji grad (plato).“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006. Ur: Jasen Mesić. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2007, 41-43.

Nadilo, Branko. „Obramene građevine uz obalu Dunava.“ *Građevinar* 57 (2005) 9, 717-725.

Nagy, Szabolcs Balázs. „Courtly Fashions – Representation in the Architecture of Late Medieval Hungarian Castle Courtyards“. *Hungarian Archaeology*, 2017 Spring, 1-10.

Nenadić, Vesna. „Pregled stanja istraživanja latenskodobnih lokaliteta u Slavoniji i Baranji.“ *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol.7, 1990, 13-21.

Novaković, Predrag. „Arheologija krajine in sistematični terenski pregled (Landscape archaeology and systematic survey)“. U: *Rimsko Podeželje / Roman Countryside*. Ur: Mitja Guštin, Predrag Novaković, Darja Grosman, Brane Musič, Marija Lubšina-Tušek. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.

Novaković, Predrag. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014.

Ožanić, Ivana. „Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških istraživanja arheološkog odjela Gradskoga muzeja Vinkovci u 2003. godini.“ *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*, 21, 2003, 177-182.

Paušak, Mirjana. „Izvješće o probnom arheološkom iskopavanju na nalazištu Zvizdan-grad kod Soljana.“ *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 39 (1), 2007, 113-117.

Paušak, Mirjana. „Valpovo – šire područje“. U: *Hrvatski arheološki godišnjak* 7/2010. Ur: Zoran Wiewegh. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2011, 63-65.

Pavičić, Stjepan. *Vukovska župa: u razvitku svoga naselja od XIII. Do XVIII. stoljeća: I. dio*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1940.

Pálffy, Géza. „The origins and development of the border defence system against the Ottoman Empire in Hungary (up to the early eighteenth century)“. U: *Ottomans, Hungarians, and*

Habsburgs in Central Europe. Ur: Géza Dávid, Pál Fodor. Leiden-Boston-Koln: Brill, 2000, 3-69.

Pálosfalvi, Támas. *The noble elite in the country of Körös (Križevci) 1400-1526*. Budimpešta: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014.

Pálosfalvi, Támas. *From Nicopolis to Mohács – A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*. Leiden-Boston: Brill, 2018.

Petković, Danijel. *Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela Vinkovačkog kraja (U prostoru današnjih općina Stari Mikanovci, Vođinci, Ivankaovo, Andrijaševci, Markušica, Tordinci, Nuštar te grada Vinkovaca)*. Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci, 2006.

Pisk, Silvija. „The Garić Castle and Honor Banatus“. U: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti*. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017. Ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj. Zagreb: Institut za arheologiju, 2019, 343-352.

Pow, Stephen. „Hungary's Castle Defense Strategy in the Aftermath of the Mongol Invasion (1241-1242)“. U: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti*. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017. Ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj. Zagreb: Institut za arheologiju, 2019, 381-392.

Predovnik, Katarina. „The Castle as Social Space: An Introduction“. U: *Castrum bene 12 – The castle as social space*. Ur: Katarina Predovnik. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerza v Ljubljani, 2014, 13-21.

Prister, Lada. „Kasnogotički pećnjaci Slavonije iz arheološke zbirke Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu.“ *Osječki zbornik*, vol. 27, no. 1, 2004, 69-72.

Radić, Mladen. *Povijest velikaškog roda Iločkih u svijetlu arheoloških istraživanja s osobitim osvrtom na Ružicu-grad i Ilok*. Neobjavljeni doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2014.

Radičević, Dejan. „Fortifications on the Byzantine-Hungarian Danube Border in the 11th and 12th Centuries“. U: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past /*

Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017. Ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj. Zagreb: Institut za arheologiju, 2019, 157-172.

Rapan Papeša, Anita. „Pregled novorekognosciranih i reambuliranih srednjovjekovnih lokaliteta na području bivše općine Vinkovci.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 42., no. 1 (2010), 325-351.

Regan, Krešimir. „Gorjani – Srednjovjekovno sijelo plemićke obitelji Gorjanski“. *Scrinia Slavonica*, 6 (2006), 127-159.

Renfrew, Colin, Paul Bahn. *Archaeology – Theories, Methods and Practice*. London: Thames & Hudson Ltd, 2020.

Roskams, Steve. *Excavation*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Sekelj Ivančan, Tajana. *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia*. Oxford: Archeopress BAR, 1995.

Sekelj Ivančan, Tajana. „Srednjovjekovna ruralna naselja na prostoru sjeverne Hrvatske.“ U: *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*. Ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar. Zagreb: Institut za arheologiju, 2021, 67-134.

Seletković, Petar. „Plemićki posjed Nevna u srednjem vijeku“. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, vol. 18, no. 1, 2018, 26-68.

Szabo, Gjuro. *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Matica hrvatska, 1920.

Šiljeg, Bartul, Hrvoje Kalafatić. „Zračna arheologija u istočnoj Slavoniji 2014“. *Annales Instituti Archaeologici*, XI/2015, 135-141.

Šiljeg, Bartul, Hrvoje Kalafatić. „Zračno rekognosciranje u istočnoj Slavoniji 2016. godine.“ *Annales Instituti Archaeologici*, XIII/2017, 168-173.

Šimić, Jasna. „Srednjovjekovni grad Kolodvar, zaštitna iskopavanja“. *Dokumenti*, 1 (1978), 55-62.

Šiša-Vivek, Marija. *Oblici kasnosrednjovjekovnog posuđa na primjeru triju arheoloških istraženih sela u Slavoniji*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.

Tkalac, Hrvoje. „Županjska Posavina – Istočni dio.“ *Hrvatski arheološki godišnjak* 12/2015. Ur: Zoran Wiewegh. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016, 122-123.

Tkalčec, Tatjana. „Crkvari – crkva Sv. Lovre 2005.“ *Annales Instituti archaeologici*, 11/2006, 23-28.

Tkalčec, Tatjana. *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome – Deset sezona arheoloških istraživanja*. Zagreb: Muzeji Hrvatskog zagorja, Institut za arheologiju, 2010.

Tkalčec, Tatjana. „Rekognosciranje srednjovjekovnih gradišta na području bilogorskog kraja i Zapadne Slavonije 2011. g.“ *Annales Instituti Archaeologici*, VIII/2012, 115-128.

Tkalčec, Tatjana. „Odabir mjesta za pokop djece u novom vijeku na primjeru Crkvara kod Orahovice“. U: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*. Ur: Siniša Krznar, Tajana Sekelj Ivančan, Tatjana Tkalčec, Juraj Belaj. Zbornik Instituta za arheologiju, knjiga 4. Zagreb: Institut za arheologiju, 2016, 161-201.

Tkalčec, Tatjana. „Earthwork Elements of Defensive Systems of Small Strongholds in the Kingdom of Slavonia“. U: *Fortifications, defense systems, structures and features in the past / Fortifikacije, obrambeni sustavi i strukture u prošlosti*. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 7th – 9th June 2017. Ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar, Juraj Belaj. Zagreb: Institut za arheologiju, 2019, 333-342.

Tkalčec, Tatjana. „Zdenko Vinski i istraživanja gradišta razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Hrvatskoj.“ U: *Zdenko Vinski - Život i znanstveni rad. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 2016. godine*. Ur: Mirja Jarak, Maja Bunčić. Zagreb: FF press; Arheološki muzej u Zagrebu, 2020, 265-286.

Tkalčec, Tatjana. „Srednjovjekovne utvrde međuriječja Drave i Save s posebnim osvrtom na prostor *Regnum Sclavoniae* – Hrvatska arheologija utvrda u suvremenoj europskoj burgologiji i kastelologiji.“ U: *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*.

Ur: Tatjana Tkalčec, Tajana Sekelj Ivančan, Siniša Krznar. Zagreb: Institut za arheologiju, 2021, 7-66.

Tkalčec, Tatjana, Tajana Sekelj Ivančan. „Primjeri nizinskih srednjovjekovnih gradišta u središnjoj Hrvatskoj – Uloga vode u funkciji obrane“. *Hrvatske vode – Časopis za vodno gospodarstvo*, god. 12., br. 46, 2004, 17-27.

Tomičić, Željko. *Panonski periplus – Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Hrvatski studiji; Institut za arheologiju, 1999.

Tomičić, Željko. „Na tragu srednjovjekovnog dvora knezova Iločkih (Újlaki)“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 20, 2003, 131-150.

Tomičić, Željko. „Regensburg – Budim – Ilok: Kasnosrednjovjekovni pećnjaci iz dvora knezova Iločkih – dokaz sveza Iloka i Europe“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 21, 2004, 143-176.

Tomičić, Željko. „Arheološka svjedočanstva o postojanju knjiga na dvoru vojvoda Iločkih u Iloku“. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, vol. No. 510=48, 2011, 11-29.

Tomičić, Željko. „Neka pitanja o srednjovjekovnim sponama Slavonije“. *Archaeologica Adriatica*, vol. 9 no. 1, 2015, 323-349.

Tomičić, Željko, Marko Dizdar, Bartul Šiljeg, Darija Ložnjak. „Ilok – Dvor knezova Iločkih. Rezultati istraživanja 2004.“ *Annales Instituti Archaeologici*, vol. 1, 2005, 9-13.

Tomičić, Željko, Marko Dizdar, Bartul Šiljeg, Hrvoje Kalafatić, Katarina Jelinčić. „Ilok, dvor knezova Iločkih, rezultati istraživanja 2005.“ *Annales Instituti Archaeologici*, vol. 2, 2006, 9-12.

Tomičić, Željko, Marko Dizdar, Bartul Šiljeg, Hrvoje Kalafatić, Kristina Jelinčić, Kristina Turkalj, Juraj Belaj. „Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja Dvora knezova Iločkih 2006. godine“. *Annales Instituti Archaeologici*, vol. 3, 2007, 7-16.

Tomičić, Željko, Kornelija Minichreiter, Kristina Jelinčić, Kristina Turkalj, Gordana Mahović, Katarina Botić, Marko Dizdar, Hrvoje Kalafatić, Saša Kovačević, Zorko Marković. „Ilok – Dvor knezova Iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi – rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja 2007.“ *Annales Instituti Archaeologici*, vol. 4, 2008, 7-22.

Tomičić, Željko, Kristina Jelinčić, Kristina Turkalj, Gordana Mahović. „Arheološko istraživanje u Iloku 2008. g. Lokalitet Ilok – Dvor knezova Iločkih i Ilok – crkva Sv. Petra apostola“. *Annales Instituti Archaeologici*, vol. 5, 2009, 8-11.

Verhagen, Philip. „Spatial Analysis in Archaeology: Moving into New Territories.“ U: *Digital Geoarchaeology – New Techniques for Interdisciplinary Human-Environmental Research*. Ur: Christoph Siart, Markus Forbriger, Olaf Bubbenzer. Springer Cham, 2018, 11-26.

Virágos, Gábor. *The Social Archaeology of Residential Sites: Hungarian Noble Residences and Their Social Context from the Thirteenth Through to the Sixteenth Century: an Outline for Methodology*. Oxford: BAR Publishing, 2006.

Višnjić, Josip. „Kolodvar“. *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*. Ur: Zoran Wiewegh. Zagreb: Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2016, 44-45.

Vučetić, Ratko, Ivana Haničar Buljan. *Nuštar: Dvorac Khuen-Belassy – Arhitektonska, povijesno-umjetnička, restauratorska i građevinska istraživanja*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2012.

Wheatley, David, Mark Gillings. *Spatial Technology and Archaeology – The Archaeological Applications of GIS*. London & New York: Taylor & Francis, e-book, 2005.